

jár mindenkinek egy ébren álmodás, valami, ami nem érthető, és nem is kell megérteni. Közel jön a lány, átöleli, nagyon szép, te vagy az, elgyengül, ez nincs itt, ugye, ez az egész, a lány mosolyog, te vagy az, nem angyal, mégis angyal, könnyű lesz minden, kis hűvösség jön végre, világosabb lesz minden, a fák már látszanak, súlyosan hajolnak föléjük, de semmi félelmetes nincs bennük, nem fenyők, nem is tölgyek, ezek akácfák, hogy lehet ez, aztán egyszer csak nincs már ruha rajtuk, a hátán fekszik a lány, te vagy, szorosan öleled a nyakát, igaziból, ahogy szerelemmel csak lehet, aztán megfordultok, nézi az eget a fejed fölött, határozottan világos lett, kék az ég, szép bíbor meg kék, megint bíbor, és szeretitek egymást, átélitek a legédesebb kielégülést, egyszerre, eltűnik minden fájdalom, teher, ezért volt minden, ezért a boldogságért, nem hiányzik semmi, maradjon így minden. Becsukja a szemét, sóhaj, mire kinyitja, nincs ott a lány, biztos elsétált, elaludhatott egy pillanatra, néhány percre, a szájába vesz egy leesett levelet, száraz, de édes, rágja. Tiszta minden gondolata, nem nyomja semmi, boldog voltál, ezt látta, boldog, hogy látta ezt.

Közelebb hajolnak a fák, úgy hallja, azt suhogják, hogy a bűnbánat-nélküliség, a meg nem bánás a legnagyobb bűn, ez nem vonatkozik rá, ezek zavart gondolatok, mindent megoldott, túl van rajta, csak még hordozza. Sötétedik újra, ez most szintén érthetetlen, miközben természetesebb, mint a világosodás, megint kiveri a víz, még nem fogta fel, ami történt, meg kell jegyeznie, hogy majd fel kell dolgoznia, de azt is, hogy nem szabad gondolkodni róla, csak ne lenne ilyen kibaszott meleg, és itt lenne a lány, nincs sehol. Fel kéne állni, megkeresni őt vagy az utat vissza, forró minden, már a talaj is, a bőre is, patakokban folyik a verejték az arcán, pánikba esik, felkapkodja a ruháit, meglátja a madarakat az ágakon.

Ülnek, csendben vannak, őt nézik. Őt nézi a sok madár.

Az angyal nincs ott, a madarak maradtak. Kibírhatatlan a forróság, már tudja, hogy nem mehet ki, mert ez az ő erdeje, az ő madarai, ezeknek nincs szárnyuk, már hangjuk sincs, az övé itt minden, és ő a melegé, hóhullám tör rá, ég az arca, most egyszerre nyugalom tölti el, még el is mosolyodik, ropogni kezdenek a levelek, tüzet még nem lát, füstöt se érez, nem mer felnézni, ott a mosolyod a szeme előtt, boldog voltál, úgy akarta látni, köszöni, hogy voltál, és azt is, hogy belemerítetted a forróságba, nem kellemtelen, sőt jó, ha keresnének majd, ne hozd ide őket, mindenből, mindenből, mindenből elég.

Jónás Tamás

NAGY SZERELMES VERS

leegyszerűsítesz mint az eget a költők szeme
 tükörtelen tó vagy: nincsen benned hűség
 rettegve zárod-nyitod nagy kapuidat engedsz követelsz
 a szerelem nem a nemi szervek dolga
 biztonságot várni mindezért cserébe: röghöz kötni istent
 gondjaimat tűröd unod elsöpröd hanyag háziasszony

havonta egyszer kidobsz magadból: kitakarítasz
hallgatsz vagy elhallgatsz beszélsz vagy félrebeszélsz
finom alku: ugyan te sem de más sem érti gondjaidat
ha véletlenül mint elalvás után a száj nyitva marad a szíved
és még véletlenebbül kijózanodsz és figyelsz
rettegve látod milyen sunyi és kizsákmányoló leányzó vagy
szerelmem

rendben van hogy úrbarna a szemed örvénylik tava
a hajad is serpentin-hullámos ha megmosod ragyog
kunos arcodon a dimbek-dombok puffadtan is csinosak
a szád szép vörös emlékmű örökké alvad alkonyodik
leginkább a bűntudat tesz széppé ahogy hallgatsz
és sírni kezdesz ha már nincs kiút könyörögsz el ne hagyjalak
olyan kiszolgáltatott vagy mint pincérnek a vendég szakácsnak a pincér
mint köpés a tengernek
de a legszebb mégis attól leszel hogy csimpaszkodom rajtad
és senki de senki nem érti miért zavarod meg a sorsom
amit olyan nehezen raktam össze gőgből pusztulásból
szerelmem

egyre cigányabb vagyok tőled és neked
diszkrét és bájos burzsoá vagyok hiszen
hozzád szegődtem szeretni
és csendesen tanulom mint ábécét a nebuló
hogyan neked álmodjak és ne rólad
és kertemben nincsen remény
se virág se gaz hogy kis lakásban pesten majd: veled
bemutattam neked szeretni két fiúgyermekemet
repedjek ketté lassan és unottan mint a cseresznyefa
amire túl sok csintalan gyerek kapaszkodott
és vad kurjantással hagyták eldőlni
így hagyjon el engem is a vágyak hangyaserege
ha újra hagyom hogy szemem bekösd hitegetésed
kendőjével megpörgess s míg én vakon botladozom
másra mosolyogj dicsekedj velem mennyire bolondod vagyok
szerelmem

túlbonyolítasz mint némelyik regényét thomas mann
vagy egy-egy versét kosztolányi odavetsz anyagul a mindennapoknak
és én mindezt hagyom eljön az én időm
eljön tudom de mit kezdek majd vele: mióta ismerlek
nincs bosszúnak helye a szívemben kitöltesz mindent
bokrokat nevel a csend bennem erdőket hiányod
hegyek gyűrődnek arcomon és a forró magma a szívemben kihűl
összetéptem párszor minden ruhádat a legszebb szoknyákat

cipőket bugyikat szétvágtam és eléd szórtam mutatni
ezt tetted velem: viharok hoznak így egymásra kárt
nem tudom értettél-e bármit vagy csak őrülnék hittél
hogy őrülnék hirdettél tudom mégis vissza-visszajössz
ugyan egyre nehezebben és gyakran már nem is hozzám
de ahhoz ami én vagyok – előtörsz mint a gyomorsav
szerelmem

OROSZLÁN A TENGERPARTON

Tegnap a tengernél,
már megint, megint, igen,
tegnap, a hangos szél,
mellkas, benne a szívem,
parton, a sziklák, csend,
úgy vert, megvert, de nagyon,
újra a kint volt bent,
marhaság, ugyan, hagyom.
Ültem a kősziklán,
hajók, horizont, tajték,
bennem az oroszlán,
bárkit, de szétszaggatnék,
tegnap a nagy szélben,
szégyen, visszaparancsolt,
újra sok emlékem,
jónak, hogy legyenek, muszáj,
s újra a választás,
ötéves voltam talán,
nyitva a szem, szív, száj,
ültem a fatyúkólban,
Adria: válasszál!,
rossz, az van, tehát: jó van,
harc, harag, írtó ész,
túlélni, csak túlélni,
harc morajban lépsz?,
nem félni, úgy félni,
Krk sziget, új döntés,
a gyerekkor: lezárva,
múlt, se jövő: nincs kész,
parton az új árva.

Loschitz Ferenc

MÁR ÉS MÉG

Lebeg és bársony térbe lép az éj,
 a tárgyak közé beprévelt sötétség,
 nehéz csodálni, mert távolra ér,
 és nem látni a csúcát és a mélyét,
 a tegnap imbolyogva átgurul
 egy határtalan, dermedt óceánba,
 nincsen kolonc rajta, viselni súly
 a vállán, reszket, lúdbőrzik a háta,
 s a mai nappal még összekacsint.
 Különös perce ez az éjszakának,
 már vagy még porladnak nappalaink,
 oda vagy vissza kapnak tündérszárnyat,
 oda vagy vissza szállnak el, körök
 ívén forogva, hosszan hátranézve,
 letelt időt hagyva maguk mögött,
 míg átérnek az éjfél túlfelére.
 A már és még határa ez, ami
 most van, idekúszott egy szellőkéssel,
 fémpoharak csengését hallani,
 csobog, remeg a krémes, sűrű fénytej,
 a holdban halkán két angyal kacag,
 hogy kinek álmát édesítsék, rontsák...
 Már és még. Mindegyik test és alak
 a bársony égre tükrözi az arcát.

NE CSAK SZORÍTS

Nem indítok ellened támadást,
 s roppanó idő tavába se öllek. –
 Alkonyi pír van, nehéz látni mást,
 mint a bokrot, amint körötteg görnyed,

virágát lógató selyemakác
 résein át a fényt, amit levette
 hord a táj, s jól áll e mutogatás
 neki s neked, aki ledérkedsz benne.

A többi zöld, a kék, édes piros
színek összegyűlnek egy árnyalatba,
ami időnként önmagába mos,
hogyan elveszítselek egy pillanatra,

egy mozdulatra, amíg nem tudom,
hogyan teszel a félsötét kavalkád
színei közt, mélynarancs udvaron,
és melyik színtől leszel egyre tarkább.

A nyár csupán e rótes. sárga est,
hát fürödjünk a káprázó selyemben.
Ne csak szoríts, de utam úgy vezesd,
hogyan ne kelljen ellened védekezniem.

Kovács Péter

SZILÁNKOK FÖLNÖTTÉ VÁLÁSOM TÖRTÉNETÉBŐL

Mesék Lucának

Részlet

*Emlékeim mint a némafilmek: csak gesztusok,
helyszínek, egy-egy arc.*

Az ítéletet végrehajtották. Nem tudom, hányszor olvastam el ismét és megint, megint a **KÖZLEMÉNY** utolsó mondatát. Reggelinél ültem. Apám a konyha felől lépve a szobába egyetlen hang, szó nélkül tette elém az újságot. Aztán se szólt, és nem is nézett rám. *Az ítéletet végrehajtották.* Nem volt miről beszélni. Nem emlékszem, hogyan álltam föl az asztal mellől, mentem ki az ajtón, lefelé a lépcsőn, ki a kapun. Egyszerre az utcán voltam. 1958. június – sütött a nap, az emberek nem ordítottak. Siettek valamerre, csak álldogáltak, éppen villamosra szálltak – mint máskor. Az egyetemen háborítatlanul folytak a vizsgák. Mintha a süket csend senki mást, csupán és egészen egyedül engem, egyetlenként zárt volna magába. *Az ítéletet végrehajtották.*

Lehetett erről megfeledezni, *eltekinteni* a megtörténttől? Folytatni valamit, bármit?

Élni kellett. Élni szégyennel, lesütött szemmel és mégis a reménnyel, hogy egyszer, majd, ha már nem is gondoljuk, ha tán nem is élünk, mégis eljön az ünnep.

Győztünk? A nagy, családi rézágyon hasaltam keresztben. Már régen elaludtam, de édesapám érkezésére fölébredtem. Fáradt volt, csontos, sovány arca mégis ragyogott: *Igen, győztünk!*

1945 ősze volt. Még csak egy éve, hogy Budapestre költöztünk, de már alig gondoltam vissza Váradra. Elmesélhetetlen, ami azóta velünk történt. Sötét és hideg, végtelen napokra emlékszem, meg légiriadókra, szaporodó romokra a városban, aztán az óvóhelyen arra az elmondhatatlan pillanatra, amikor egyszerre csak minden elsötétült, s a ránk szakadó ház porából valaki – ma sem tudom, ki lehetett – kezemnél fogva húzott valahová. Érthetetlenül és visszavonhatatlanul zárult le életünk minden addigi történése egyetlen pillanat alatt.

Még az előző ősszel egy délelőtt édesapa váratlanul érkezett haza a hivatalból; oktatáskáját az ebédlő nagy asztalára fektette, s valahogyan kiderült, tudni lehetett, hogy többé már nem is megy vissza. *Nem megyünk Nyugatra*. Nem tudom, hogyan, ekkor-e vagy máskor, már korábban dőlt el így; ki mondta ki, anyám-e, nagymama vagy édesapa, de valahogyan összefüggött ezzel a jelenettel. Én persze mentem volna: szó volt valami teherautóról is, ami igencsak érdekesnek tűnt. Aztán a teherautó nem jött. Vagy jött, de mi már határozottunk: nem mentünk Nyugatra. Egy délután apától – talán nagyapáéktól tartottunk hazafelé – váratlanul megkérdeztem, *kik a nyilasok?* Gyorsan érkezett a válasz: *Akik nyállal lőnek*. Nem hittem, de beláttam, hogy valamiért nem fogok erről többet megtudni.

Akkoriban lehetett az is, hogy édesanya vitt magával a városba. Jól emlékszem, mert ritkán történt meg, hogy ilyen boldogságos kettesben mentünk valahova, aminek különösen tudtam örülni. Örültem, és annak ellenére, hogy nem szerettem azt az aggodalmasan szoros szigort, ahogyan mindig, egyedül csak ő fogta kezemet az utcán. A családban rajta kívül mindenki, még nagymama is elfogadta nagyfiúságomat, s hagyta, én döntsem el, mikor, mennyire kapaszkodom beléje. Most azonban – ezt mindjárt, már az előszobában, az indulásra készülődés közben éreztem – valami furcsa, szokatlan nyugtalanság is vibrált körülöttünk. Gonddal, mégis alig pillantva rám igazított valamit *pilótasapkámon, kesztyűd?* – kérdezte még, és már az ajtón kívül voltunk. Élesek előttem a képek, nem lehet, hogy csak most, hat évtized után emlékezve látom így. Anyám siettetett, s kicsit húzott is, amikor bámészan, mint máskor, az üzleteket néztem volna, a sarkon a csákós rendőrt, szembejövő nőket, férfiakat, katonákat, az elsuhanó autókat, aztán már a Lánchídról az alattunk szélesen előmlő folyót. A siklóval az utazást a várhegyre föl, végre már önfeledten élvezhettem. Az ablaknál ágaskodtam, lesve a távolodó házakat, a hidat és a Dunát. Géza bácsihoz mentünk, *a parancsnokságra* – mondta anyám –, *Ferkó bácsi Dzsudijának édesapjához*. Géza bácsi, amikor a világos, nagy szobába léptünk, az íróasztalától jött elénk, komolyan, hosszan – ma azt mondanám, *szertartásosan* – csókolt kezét anyámnak, majd fájón kemény barackot nyomott a fejemre. Gyér, ősz haja volt, árkolt, párnás arca, jelentéktelen, puha orra alatt fehér, tüskés kis bajusszal. Keresztanyám, Ici néni esküvőjén láttam őt először, amikor a menyasszony mögött a templomból lassan kiömlő násznép ráérő kényelmességgel terült szét a kis téren. Emlékeztem rá, de inkább csak csákója, még inkább az oldalán hordott kard miatt, amelynek markolatát nagyon tetszetős, aranyos rojtú bojt is díszítette. Most pattogva, határozottan beszélt. Nemigen figyeltem oda, kard és csákó nélkül nem érdekelt Géza bácsi. A szép huzatú kereveten anyám ölelésében ülve türelmetlenül vártam, hogy újra a sikló ablakába állhassak. Igazából csak a *teherautó* említése, amely talán értünk jönne a Deák Ferenc utcába, tűnt ígéretesnek. Évtizedekkel később, már édesapa halála után kérdeztem édesanyát, hogy emlékszik-e? – *Védekezésül vittelek magammal. Tetszettem a Tóthnak, erőszakolta, menjünk vele Nyugatra. Fenyegetőzött, hogy bevonultatja apát, ha nem engedelek.*

Az ostrom hirtelen jött. Addigra a bombázások s a mind közelebbi ágyúzás folyamatos döreje szinte megszokottá váltak. Karácsonyeste még fent voltunk a lakásban, de a másnapi szentmisére már a pincéből indultunk a közeli Szervita-templomba. Többé nem láttuk belülről otthonunkat. Mire az első, sokáig félt, mégis már nagyon várt orosz katonák a pincében ránk nyitottak, fent a lakásból semmi sem maradt, az egész házból is csak üszkös falak. *Földönfutó*ként (ez a szó nagyon tetszett nekem!) érkeztünk nagymama nővérének, az apácafejedelem asszony Tetének (így hívták a családban) a Városliget közelében lévő zárdájába. Végül aztán tavasszal, valamikor húsvét táján a poloskás Molnár utcai lakás – előző tulajdonosa tényleg elment *Nyugatra*, és soha nem is jött vissza onnan – idegen bútorai közé kerültünk.

Itt ért az ősz, és itt lettem iskolás, első elemista a közeli, Cukor utcai „Községi Népiszkola”-ban. Nem ismertem még a betűket, de már tudtam, hogy kik a nyilasok, meg azt is, kik a *komonisták*. Mi *kisgazdák* voltunk, a *legjobb*akhoz tartoztunk. Kételyem nem volt, hogy így van. Akkor hajnalban édesapa a szavazatszámolásból érkezett. Győztünk.

A következő tavaszra újságolvasó lettem. Naponta szorgos kíváncsisággal olvastam végig a *Kis Újság* minden hírét, betűjét, a rablógyilkosságok és az utcai vetkőztetések izgalmas történeteit, meg ugyanígy a politikai eseményekről szóló beszámolókat is. Tuskolábú rémtettei ugyanúgy érdekelték, mint Tildy Zoltán vagy Rákosi Mátyás beszédei, a párizsi béketárgyalások problémái vagy a koalíció vitái. Határozott véleményem volt a magyar külügyminiszter, Gyöngyösi János *pipogyaságáról* meg persze tárgyalópartnereinek megmagyarázhatatlan értetlenségéről is. Édesanyám öccse, Jancsika időnként elvitt magával a parlament karzatára, ahonnan élőben láthattam a politika szereplőit. Leginkább – tekintélyes méreteivel – Balogh páter ragadott meg. Sulyok Dezsőre és Pfeiffer Zoltánra voltam még kíváncsi, akiknek kritikus hangjára bátyám külön is fölhívta a figyelmemet. *Bátyám*ként emlegetem, merthogy Jancsi mindig, haláláig testvéröccseként bánt velem.

Nagymama fiatalabb testvére, Mári néha a szervita *harmadrend* összejöveleire vitt magával. Őt itt *Mariska kisasszonynak* szólították, s érezhető tekintélyt élvezett. A templom melletti folyosóról nyíló tágas szobában engem leginkább az izzó oldalú *dobkályha* érdekelt, igazából egy vashordó volt ez, amelyben fűrészporral tüzeltek. A körülötte melegedő rendtagok talán imádkoztak is, de erre nemigen emlékezem. Mindszenty nevét, a hercegprímásét hallottam sokat emlegetni. Ma úgy hiszem, valójában politizáltak. Egyszer valahol Budán, talán egy iskola földszinti szobájában vettünk részt hasonló, de népesebb társaság ülésén. Mári néni Petőfi Sándor utcai lakásában több alkalommal is hallhattam a magabiztos *provincot* beszélni a várható, hamarosan bekövetkező *változásról*, amelyet köreinkben szinte mindenki annyira remélt. Sokáig nem tudtam, hogy ez a magas, energikus, mindig sietős és a saját véleményén kívül másra sosem figyelő pap valójában kicsoda, s hallgatói előtt megkérdőjelezhetetlen tekintélye honnan való. Csak amikor – ahogyan mondták – sikeresen *átszökött* a határon, de Rómába érkeve váratlanul meghalt, értettem meg a beszélgetésekből, hogy a magyarországi szervita atyáknak volt a főnöke. Mári nénémet elkísérhettem valamikor egy igazi nagygyűlésre is, amelyet szintén valamilyen egyházi – mai szóval *civil* – szervezet rendezett. Az irdatlan tér színpadán (talán az Erkel Színház lehetett?) bevezetőként „élőképeket” mutattak be. Tetszett, s kifejezetten érdekesnek találtam a háború megidézését, a többi témára azonban – valószínűleg nem véletlenül – már nem emlékszem. A műsort követően többen is szónokoltak, az est emlékezetes csúcspontja azonban a hercegprímás beszéde volt. A sűrű embertömeg – férfiak, nők, öregek, fiatalok és a

sok-sok reverendás pap és apáca – elragadtatva hallgatta. A végén én is, mint mindenki, felállva, lelkesen tapsoltam.

1947 és a következő év nyarát is Kőszegen töltöttük, a szervita nővérek ottani, emeles házában. Ahogyan ma visszaemlékszem rá – a tágas, levegős kapualjra, az innen induló kényelmes, falépcsős följáratra, a bolthajtásos szobákra –, legalább részben még a barokk korban épülhetett. A tágas udvar közepén dús lombú, hatalmas gesztenyefa állt. A négyzetes teret balra az új építésű földszintes óvoda, jobbra magas deszkakerítés, hátul pedig az óvodához hasonló, újonnan épült földszintes, különálló lakrész hátrárolta. Az első kőszegi nyáron testvéremmel, Kiserivel, meg fölváltva szüleimmel, illetve nagymamával és bátyámmal itt, a következő évben pedig a régi ház földszintjén laktunk. Ez az előbbinél tágasabb és kényelmesebb lakás ablakaival az éppen itt térré szélesülő utcára nézett. Az udvarban a kerítéshez támaszkodó szerszámkamra gazdája a *Szepe* volt. A házban mindenki csak így, keresztnévén emlegette. Ő tartotta rendben az udvart és a hátul széles kapuval ide nyíló hatalmas gyümölcsöskertet. Kortalanul volt öreg, mint aki így született a világra. Mogorván jött-ment naphosszat, végezte munkáját. Magyarul nem beszélt, s ha ritkán, furcsa, mindig indulatos torokhangon szólt német anyanyelvén valamit, azt sem igen értette senki. Az idegenek, de még a nővérek többsége is amolyan félnótás bolondnak tartották. A gyerekek félték tőle, de alkalomadtán – készen a gyors menekülésre – komisz kíméletlenséggel tudták csúfolni, bosszantani, hogy aztán messze futva, biztonságos távolból élvezzék az érthetetlenül ordító és súlyos lapátjával fenyegetődző alak látványos dühkitörését. Egyedül a mindig tevékeny Borbála kedvesnővér, aki maga, mint az öreg is, született kőszegi volt – és akinek a szülei hagyták mintegy *hozományként* a házat és hatalmas kertet a rendre – tudott szót érteni vele, hirtelen haragját is ő tudta lecsillapítani. Szepi egyértelműen őt tekintette gazdának, s utasítást mástól, még a tényleges házfőnök nővértől sem fogadott el. Az öregtől én is tartottam, de kíváncsi is voltam, főleg persze a bódéra, amelyet olyannak láttam, mint a Janó kunyhóját a PÁL UTCAI FIÚK-ban. Idővel Borbála nővér segítségével sikerült a bizalmába férkőzöm. Segítettem neki a szerszámokat kihordani a hátsó kertbe, néha a talicskát is tolhattam helyette. Reggelenként, míg ő a bódé félhomályában üldögélve szalonnázott, én bizalmasan az ajtófélfához támaszkodva igyekeztem fölfedezni kincseit. A munkához szükséges tárgyakon kívül azonban nemigen láttam ott mást. A Szepi néha – előbb óvatosan körültekintve, hogy nem lesi-e ki valaki a *tűköt* – régi újságlapokat húzott elő valahonnan. Meglebegtette őket előttem, aztán szemét behunyva és súlyos tenyerével lassan arca előtt körözve, fenyegető hangszúllyal ugyanazt az egyetlen szót ismételte: *Schwarz! Schwarz!* Máskor ugyanilyen látványosan, két ujjával szemének sarkait széthúzva, a sárgákra hívta föl figyelmet: *Geeelb!* – mondta halkított, mégis vészjeljes, hörgő hangon. Majd jobb keze mutatóujját szája elé emelve s közben fejével jelentőségteljesen bólogatva ismét meglebegtette – mielőtt óvatosan összehajtva elrejtette volna – papírait. Míg mi – szüleim, nagymamám, Jancsika és persze velük együtt én – még a nyaralás heteiben is a recsegős, nehezen hallható rádióadásokra figyelve, örökké csak az eljövő *változásban* reménykedtünk, ő már újabb, titkon támadó veszedelmektől tartott. Nem egészen értettem, de azért aggasztott a dolog, s bátyám sem tudott teljesen megnyugtatni.

1947 nyarán választásokra készült az ország. A hírekről nem csak a *Kis Újság*ból értesültem: Kőszegen a várható eseményeket kisbíró dobolta ki naponta a házunk előtt. Meghallva a dobpergést, elsőként szaladtam a kapu elé. Nem hagytam ki egyik párt választási gyűlését sem. A szónoklatok a város főterén álló rozoga emelvényről hang-

zottak el. A legtöbb tapsot és lehangosabb elismerést a kommunisták kapták. Igaz, ők a közönséget is maguk hozták-vitték három vagy négy teherautóval.

Otthon érezhető volt a szorongás, de azért mindenki bizakodott. A felnőttek beszélgetéséből megértettem, hogy a kiszáradásra már nemigen számítottak. A legtöbbet Barankovics nevét emlegették. Jancsika szerint ő elegendő szavazatot kaphat vidéken, ezért *Pesten* – mondta – elsősorban *Pfeiffer pártját kell támogatni*. A közeli változás reménye halványodott, de szüleim, nagyszüleim nemzedéke sokáig nem tudta elhinni, hogy sem a kommunisták, sem az oroszok nem fognak bennünket még évtizedekig magunkra hagyni, de nem kevesen voltak, akik a maguk módján készültek is erre. Sok-sok évvel később, már Fehérvárott – nemcsak a változásnak nem ismert, de már régen, még a reményekben is alig élő közelségében – kutyasétáltatás közben – mesélte Gizike doktornő, mint tűnt föl neki egykor, talán a '48-as máriapócsi búcsún, mit csinál bácsikája. *Mit írsz – kérdezte – újra meg újra a noteszedbe? – Felírom azokat, akik engem írnak föl!*

1947-ben életemben először – és aztán 1990-ig utoljára – én is szavaztam. Nagymama nővérét, az írni-olvasni nem tudó Bébikét kísértem el a szavazófülkébe, s a keresztet is én húztam be a megfelelő helyre. Délben, amikor a rádióból hallottuk az igazságügy-miniszter rendeletét, hogy betiltsa a „további” kék cédulás szavazásokat, már tudtuk, az én igyekezetem is hiábavaló volt. Egy évtizeddel később, attól kezdve, hogy már saját jogon választhattam volna – kicsit szorongva a fölfedeztetéstől és következményeitől – mindig üres borítékot dobtam a ládába. A szavazatok összeszámlálásakor azonban – akármennyire figyeltem a kerületi eredmények ismertetésére – a hiánynak soha nyoma sem mutatkozott. A változás reménye 1947 őszén a bizonytalan távolba vészett. A következő kőszegi nyáron hajnalonként puskás rendőrök tereltek ablakunk előtt szótlan kis csapatokat a vasútállomás felé. A mind szigorúbban őrzött határról hozták vissza őket. Az előző évben még szabadon kirándulhattunk a környéken, most már a legérdekesebb helyre, Írott-kőre sehogy, másfelé is csak engedéllyel mehettünk.

A '47-es választások izgatott romantikáját hozta vissza számomra 1990 tavasza. Fehérvárott a Skála áruház mögötti rögtönzött színpadon egymást váltották feltámadt és új pártok ügyes és ügyetlen szónokai. A '45-ös *Győztünk!* valódi, nagy öröme azonban elmaradt. Az estét barátainkkal töltöttük a rádióra és tévére figyelve. „Szakértők” sorolták, magyarázták az eredményeket, mintha ez a valami mindig így történt volna. Az évtizedek óta várt egyetlen szó, a *VÉGE*, reggelig sem, később sem hangzott el. Az ünnepet, az igazit, azt az euforikusát, amelyre annyi izgalommal készültünk, amelyről évtizedek óta álmodtunk, valakik ellopták.

Pestre hazatérve, az államosított iskola várt. Első elemista a Cukor utcában voltam, az Angolkisasszonyoknál másodikos. Ekkor hallottam, hogy immár nem „elemista”, hanem „általános iskolás” vagyok. Ezt valami nagyos, sőt valamiért előkelő dolognak is hittem, de hogy pontosan mit jelent, azt nemigen értettem. Az iskolás lét egyébként is valami áttekinthetetlenül zűrös dolog volt számomra. Elsőben talán egyedül az olvasás érdekelt, pontosabban a nyomtatott szövegek, amelyek megértéséhez ismerni kellett a betűket. Minden mást – még az írást is – fölösleges, szükségtelen tehernek éreztem együtt az egyszerűvel, az otthoni, kínos házi feladatokkal, a felállással az osztályban, a parancsolt csönddel, a sorakozókkal, az értelmetlen várakozásokkal a tanító nénire, aki beszélgetett éppen valakivel, vagy a Cukor utcai kapu előtt édesanyámmra, aki *még mindig nem jött értem*. Ennél is rosszabb volt – már másodikban – az Angolkisasszonyoknál, csupa szorgos és *nett* kislány között, akik elől riadt, szégyennel keve-

redő félelemmel igyekeztem rejtegetni ronda, pacáktól hemzsegő füzetemeimet. Igazi felzabarásként éltem meg, amikor harmadikban a pesti Piaristákhoz írtak be, hozám hasonló, rendetlen, futni, focizni, verekedni, bandázni szerető kisfiúk közé. Mégis, legjobban az államosított iskolában éreztem magam. Negyedikesek voltunk, egy rövid ideig régi tanító bácsink még velünk maradt, de aztán – mert mint hallhattuk, ő bizony *reakciós* – hamarosan elkergették. Ekkor jött el az igazi jó világ, mert Poprádi tanító úr utódját, úgy látszik, nem találták, s csak hosszú kihagyásokkal tűnt föl egy helyettesítő az osztályteremben. Máig sem értem, hogyan kaphattam a tanév végén társaimmal együtt bizonyítványt azzal a szabályos bejegyzéssel, hogy *az ötödik osztályba léphet*.

Az államosított iskolában éreztem meg először az ellenállás gesztusának feltörő, már-már lázadásba forduló, bizsergetően édes ízét. Pedig nem valami nagy ügyről volt szó, csupán csak az újra-újra kitörő viharos, lelkes tapsról, amely a rendházból nyíló, folyosó végi, korábban nyitott, most gondosan zárt ajtó mögül kilépő atyát köszöntötte. Hivatalos tanrendünkben ekkor még szerepelt a hittan, s nekünk, negyedikeseknek ez maradt az egyetlen rendszeresen megtartott óránk. A tanár úr – miközben sietősen igyekezett valamelyik tanterem felé – ragyogó mosollyal jobbra-balra forogva, magasra emelt karral hátrította az ünneplést. Az iskolai év végén, a szomszédos, belvárosi plébániatemplomban, pontosabban – talán a szertartásra összegyűltek igen nagy száma miatt – a templom előtti téren került sor a bérálásunkra. Persze ebben a tömeges nyilvánosságban eleve szintén lehetett valamiféle tüntető célzatosság, de számomra akkor és ott mégis fontosabb volt, hogy az ünnep végén Jancsi – aki a keresztpapaság után bérmaapám is lett – fagyaltozni vitt a Ferenciek terén *az olaszhoz*.

Ötödikes és mindjárt *úttörő* is az Irányi utcai Általános Iskolában lettem. Ez akkoriiban, a Cukor utcai pedagógiai főiskola gyakorló iskolájaként, amolyan mintaintézménynek számított, ahol mindannyian elnyertük az egyébként csak komoly kitüntetésként osztogatott *vörös nyakkendőt* is. Új fiú voltam egy csaknem ismeretlen közegben. Közlebről csak K. Ferit ismertem, aki elsőben, a Cukor utcában mellettem ült a középső padsor első sorában, az osztályból másokat inkább csak látásból, mert valahol ott laktak a Molnár utca környékén, mint P. Misi is. Leginkább kettőjükkel barátkoztam. K.-val – az óriás szibériai folyókat megfordító szovjet *Davidov-terv* mintájára – nagyszabású csatornázási terveket készítettünk. P.-ék jelentékeny méretű fürdőszobájában modellkísérleteket végeztünk. Éjszakába nyúlóan rajzoltam térképeket, írtam meggyőző tanulmányokat a Dunából a Pilsen keresztül a Balatonba vezető vízi út és a melléte kialakítható öntözéses gazdálkodás előnyeiről. Feri elképzelései is elgondolkodtatók lehetnek, ő a Tisza és a Körösök közötti vidéken épített volna csatornát. Nem tudom, hogy a feltűnni vágyáson kívül – *még Rákosi pajtás elé is kerülhetünk* – vezetett-e valami más is. A *Davidov-terv*ről biztos meggyőződéssel tudtam – ahogyan a recsegő nyugati rádióadásokból meg édesapámtól is hallottam –, hogy nem más az egész, mint *közönséges humbug*. Ferivel időnként – iskola helyett – a Tervhivatalba látogattunk, ahol komoly tárgyalásokat folytattunk valaki illetékessel. Nem lehetett akárki, tágas irodája, ahová egy titkárnő kalauzolt minket, mindjárt az első emeleten volt, széles ablakkal a szemközti parkra. Barátságosan helyet kínált – *na mi járatban, mi járatban, hallom, érdekes terveik vannak* –, de a rajztaálatartó mappában odaszállított rajzainkra csak felületes pillantást vetett, *majd ha a szakértők* (ugyan kik lehetnek?) *is látják, visszatérünk rá*. Legközelebb már a nagy íróasztalon kiterítve fogadtak térképeink. Elégedetten nyugtázta, hogy a rajzokhoz mellékelt írásban kitértem a tervezett csator-

na mentén a rizstermesztés lehetőségeire is, de kifogásolta K. perfekt rajzaival szemben az enyémekek kicsit ügyetlen bizonytalanságát; Feri figyelmét viszont az elvi indoklás további részletezésére hívta föl. Lelkesen távoztunk, s az addiginál is szorgalmasabban folytattuk a munkát, újabb és újabb tárgyalásokra készülve. Most is csak találgatni tudom, miért járatták a két gyerekkel hetekig a bolondját? A szívélyes hivatalnok lehet, csak bennünket csalt, de az is lehet, önmagát is.

Az iskolában nemcsak nem kifogásolták gyakori elmaradásainkat, hanem még példaként is állítottak minket az osztály elé. Én meg egyszerre fölfedeztem ebben a *lógás* lehetőségét, s idővel hol ismét a Tervhivatalra, hol csak fogorvosra hivatkozva magányos, szép sétákat tettem – persze tanítási idő alatt – a városban. Érthetetlen, hogy mulasztásaim nyomán semmilyen botrány nem tört ki, s emlékeim szerint még magyarázkodásra sem szorultam.

Azon a télen alig egyéves öcsénk, Áron skarlátos lett. Akkor ez még igencsak veszélyes, fertőző betegségnek számított. Hogy ne kelljen kórházba vinni, nagymamával, ápolójával együtt szigorúan elkülönítették a lakásban, Kiserit és engem pedig még aznap este átköltöztettek a Nefelejcs utcai zárdába. Hat hétig – ennyi volt a skarlát lapangási ideje – iskolába sem járhattunk, nehogy megfertőzzük osztálytársainkat. Az ettől való félelem vagy a Molnár utca és a Nefelejcs közötti nagy távolság miatt-e, egész idő alatt még leckét sem hozott nekünk senki. Váratlan, háborítatlanul békés, hosszú vakáció köszöntött ránk. Ketten gyerekek pincétől padlásig belaktuk a házat, felkutatva, fölfedezve minden rejtett zugát. Tete, a *tisztelendő anya* rokonaiként hihetetlen szabadságot élveztünk, miközben egy kevésbé mégis elhagyottak voltunk; Kiserivel – ahogyan emlékszem – még soha, se előbb, se később nem éreztük ilyen nyilvánvaló intenzitással egymáshoz tartozásunk fontosságát. Kicsit sem hasonlítottunk egymásra. Én olvasni szerettem, játszani inkább csak magamban, egyedül, s egészen kicsi koromtól a fölnöktek társaságát kerestem; ő babáit öltöztette, dajkálta, és gyerekeket, kisebbeket és nagyobbakat maga köré gyűjtve csak a játék érdekelte. Néha úgy éreztem, nem is szeretne soha fölőlni. Húgom kifejezetten szép volt: hosszú, derékig érő – többnyire copfban hordott, de ünnepi alkalmakból loknikba rendezett – szőke hajával, ragyogó kék szemével, sportos alkatával nem egy osztálytársamat és barátomat már gyereklányként is elbűvölte.

Abban a tanévben sokat mulasztottam az iskolából, és keveset tanultam. Amikor véletlenül ott ültem valamelyik órán a padban, ügyes, tetszetős mimikrivel, élénk jelentkezésekkel, „hozzászólásokkal” fedtem el tudatlanságomat. Így sem egészen értem, hogyan úszhattam meg a bukást, amikor biológiából például egész évben csak az *amőbát* tanultam meg (ma sem terjednek ennél tovább ismereteim), oroszból pedig még a betűk ismeretéhez sem jutottam el. Igaz, az utóbbi tanulásában tanárunk sem járt sokkal előtünk. Néha gondolok rá, hogy tehetséges szélhámós válhatott volna belőlem.

A rádió időnként kémek, szabotőrök, azaz a *nép ellenségeinek* bírósági pereit közvetítette. Ahogyan emlékszem, én egyik alkalomról sem maradtam le. A némán, minden hang és gesztus nélkül figyelő Jancsi mellett, rekamiéja peremén ültem. Ránéztem néha kutatón, máskor apámra, aki mögöttünk, furcsán, dermedten hajolt karoszekéből íróasztalra támasztott karjára. Egyszer-egyszer anyám tűnt föl az ajtóban, s próbált halk erőszakkal rávenni, hogy hagyjam ott a rádiót, *nem való neked*. Konok szótlanlansággal, vigyázva, hogy rá se nézzek, maradtam helyemen. Amit a hangszóróból hallottam, az hasonlított a színházi közvetítésekhez, csak a bizalmas háttérsuttogás hiányzott, hogy a *lassan kinyíló ajtóban most a szobalány tűnik fel...* Ettől az egész szárazabb és

absztraktabb lett, mégis és zaklatóan valódi. Emlékszem részletekre is, konkrét vádakra és vallomásokra, de lehet, hogy ezekre inkább az újságokból vagy későbbi híradásokból. Igazából nem szavak, nem mondatok, hanem a változó szereplők újra és újra csaknem azonos hangsúlyai maradtak meg bennem, a mindenkori ügyész ragacos undortól, gyűlöletes megvetéstől torzult hangja, az ügyvéd alázatos óvatossága, a vádlott önvádoló beismerésének katatón unalma, a bíró komisz korbácsütésként csattanó kérdéseinek kíméletlen hangsúlya, ripacskodóan goromba közbeszólásai, az ítélethirdetés szándékolt közönségessége. A rádió által közvetített politikai perek sorozata még a koalíciós időkben indult. Tökéletesen érzékeltem azt a szorongást, amit ezek a közvetítések környezetemből, szüleimből, nagymamámból és Jancsiból is kiváltottak. Személyesen akkor értettem meg ezeknek az ügyeknek az irtózatát, amikor a köztársasági elnök, Tildy Zoltán a halálra ítélt vejének, leánya férjének sem adott kegyelmet. Nem felejttem annak a pillanatnak feszült riadalmát sem, amikor – ez is az ötödik osztályban történt – nem írtam alá a *munkásosztály és a dolgozó nép árulóinak legsúlyosabb megbüntetését* követelő petíciót. Szélhámostehetségemnek köszönhetem, hogy baj nélkül úsztam meg, mint mulasztásaimat, ezt is. Jóval később, már a hetvenes évek elején (és akkor utoljára, fenyegető ismétlésként) baráti társaságban figyeltük döbbenet és sűrű, hangos megrökönyödéssel az ismert értelmiségi riporter szolgálalkúen vádaskodó, tódító közvetítését valami szerencsétlen nőszemély kémperéről, aki nem átalított egy imperialista diplomatának „bizalmas információkat” átadni aktuális kulturális programokról.

A Rajk-pernek számunkra, azaz a titkos *reakció*sok – család, rokonok, barátok – számára volt egy egészen másfajta üzenete is, amelyet szintén értettem. *Már egymást irtják* – hallottam a rövid, érzelmentes, száanalom nélküli mondatot. *Ez a végüket jelzi. Nem tart már sokáig.* Hol hallhattam: otthon-e vagy a zárdában? *A változás* azonban most sem jött el. Sőt...

Kiseri mindebből szinte semmit sem vett észre, élte a maga gyanútlan gyerekkorát, mindegy volt számára, hogy *vízi-e* – ahogyan ő véletlenül értette – vagy *népi* a demokrácia. Én sok mindent láttam, értettem szüleim félelmét, magam is ismertem az alkalmi, pillanatnyi szorongást, de mégis mindaz, ami köröttünk, sokszor az ismerősöket és a családot közvetlenül érintve zajlott, elsősorban érdekességével, a történéis izgalomával hatott rám. Elszörnyedve hallgattam, hogy valaki forró beöntést kapott volna *az ávosoktól*, mert hangos megjegyzést tett az utcán az aktuális áremelésről. Érdeklődve figyeltem az ablakból, ahogy néhány környékbeli háziasszony a sarki telefonfülkét súrolta, amelynek falára éjszaka valami bátor ember (lehet, hogy csirkefogó) azt a talányos mondatot írta, *Nincs többé kopasz fej, csak talpig érő homlok.* Titokban (senkinek nem árultam el) és magamban szégyenkezve meg borzongva is, kicsit irigyeltem azokat, akiket kitelepítettek, akikért éjjel tényleg eljöttek a rendőrök a rossz teherautóval, hogy kevés motyójukkal valahová az ismeretlenbe vigyék őket. Irigyeltem apám öccsét is, aki valamelyik katonaperbe keveredve töltött hosszú időt börtönben. Szerettem volna tudni, hogyan fogták el, miért, hol volt, mi történt vele, de azután, hogy kiszabadult, ahogyan nekem nem, másnak sem beszélt erről soha.

A koreai háború kezdetét édesapa jelentette az éppen vacsorához készülő családnak, hirtelen fölemelkedve a hol hörgő, hol semmihez sem hasonlítható módon egyszerre bugyborékoló és vijjogó rádió mellől: *Kitört a háború. Elkezdődött.* – Úgy hitte és az asztal körül mi meg – ahogyan rokonok, ismerősök szavaiból kivettem – mások is, nem

kevesen, hogy valóban elkezdődött az előző háború befejeződése óta egyfolytában, fenyegetően készülődő új világháború. Elhittem a sokszor hallott öncsaló véleményt, hogy *nem itt, nem erre felé fog most eldőlni a dolog*. Vasárnapi egyetértő, családi politizálás közben kérdezte Jancsi hangjában némi kétellyel, de reménnyel is: – *Gondoljátok?* – Ha pedig nem itt, hanem ott valahol, az idáig még a hírekben is alig létező vidék ismeretlenségében ütközik meg a két világ, akkor igazán félni sem kell, csak türelemmel várni a végét. És volt benne valami. A Kossuth rádió mindennapos győzelmi hírei megriktultak, az utcasarkok térképein a *népi erők* előrenyomulását jelző zászlócskák egyszer csak nem mozdultak tovább; s miközben a Duna-parti Bristol Szálló teraszán táncra készülő fiatalságot a bárénekes egyre csak lelkesítette: *el a kezekkel Kóóóreatól*, a folyamatosan zavart rádióadásokból már tudtuk, hogy az amerikai McArthur tábornok csapatai elérték a kínai határt. *Na! Most, most...* – és nem történt semmi.

1953-ban az amerikaiak, angolok és franciák az utca túloldaláról nézték végig – a fal ekkor még nem létezett –, hogyan tiporják el a szovjet tankok a berliniek fölkelését. Két-három nap volt, és aztán teljes csönd. A rádió mellett hitetlenkedve néztünk egymásra Jancsikával. Később aztán mintha ez a három nap nem is lett volna. Senki sem beszélt róla többet, manapság is csak történészek, ha említik, legföljebb egy-egy félmondatban.

Aztán oly valószínűtlenül és annyira igazian: 1956. Hirtelen váratlansággal ért mindannyiunkat. Pedig talán még akkor, Sztálin halála után elkezdődött, amikor Viktorral a Jégbüfében fagyaltoztunk. Napsütötte, de hűvös, friss március volt. A kirakatablakban álltunk, amelynek üvegén csalogató látványosságként víz folydogált. Nemigen szólunk, elégedetten a fagyaltot nyaltuk, néha egymásra néztünk, s újra és újra elneveltük magunkat.

A sztahanovista Muszka Imre elvtársra gondoltunk, aki a leglelkesebben zokogott a tribünön, meg a finom diólikörre, amelyet valamelyik osztálytársunk kínált a kötelező gyászra összeterelt tömegben. Igen, mi ketten barátok, ott és akkor életünkben először – bármily ostobán hangzik – tökéletesen szabadnak éreztük magunkat. Nem sokára, nyáron Mári nénémmel hallgattuk a Petőfi Sándor utcai lakásban az új miniszterelnök, Nagy Imre parlamenti beszédének egyenes rádióközvetítését. Mári az ablaknál, a kis fotójobban ült görnyedten, én a díványon, de egyszer-egyszer fölálltam, s önkéntelenül egészen ráhajolva a rádióra, figyeltem: hihetetlen szavak, mondatok jöttek ki belőle. Mári mozdulatlanul nézett maga elé, keze az állólámpa asztalán pihent. Szerettem volna szólni, fuldokolva a föltörő érzelemtől, de félttem őt megzavarni vagy akár csak egyetlen szót elmulasztani a komoly, határozott méltósággal folyó beszédből. *Mári* – kezdtem volna mondani a végére –, *Mári*, de ő gyorsan leíntett. – *Vigyázz, nincs ennek vége*. Nem tudtam vitatkozni vele, meg nem is gondoltam, hogy *vége*, inkább, hogy *kezdeté* valami újnak, valami jobbnak. Márit is feledve, lobogó lelkesedéssel futottam végig a Petőfi Sándor utcától haza, a Molnár utcáig, egészen föl a második emeleti ajtóig. Az otthoni óvatos csöndben senki sem lelkesedett. *Majd meglátjuk...*

Lassan, nagyon lassan, végre kezdtek hazafelé szivárogni a kitelepítettek. Édesapa unokatestvérének, Laci bácsinak Csanádapácáról visszaérkező családját solymári otthonukba nagyapáék fogadták be. Győző, édesapa öccse is kijött a börtönből. Neki, már civilként, őrnagyi rangját is visszaadták, s csak '57 tavaszán fokozták le ismét tartalékos honvéddé. Aztán tényleg *megláttuk*, de Nagy Imrét hiába zavarták el, a totális hatalom foszlásnak indult hálóját többé nem lehetett tökéletesen összefoltozni, hol itt, hol ott bomlott fel újra-újra.

És mégis, az az októberi nap oly hirtelen, oly váratlan érkezett és elevenedett meg! A tízórai nagyszünetben K. Ferinek szólt oda az iskolából sietősen kifelé tartó egyik tanárjelölt, *tüntetés lesz délután, gyertek kettőre a Petőfi térre*. D. Zoli, a mindig lármás Fradi-drukker már volt „tüntetni”, amikor a vert csapat érkezett haza a foci-világbajnokságról. Többnyire szájtátva hallgatták az osztályban, csak Viktorral röhögtek – az utcán hazafelé – *a hülyéjét*. Ez most egészen más volt. Hónapok óta forrt valami, bár nem látszott, meg nem is hittük, merre tart. Alig titkolható, egész testemet átható remegéssel futottam haza, s mondtam anyámnak, hogy *sietek, megyek a könyvtárba*. A nyíló ajtóban lelkendezve érkező hűgomba ütköztem: *Tüntetés lesz!* Kiseri nem értette, miért kapta tőlem a hatalmas pofont, miközben már senkire sem figyelve, semmit sem hallva futottam a lépcsőn lefelé.

Próbálok emlékezni, *kivel álltam Veres Pétert hallgatva a téren?* A mindig magabiztos, józan K. Gyurka biztosan nem volt ott: *Petárkám, nem dőlök be akárki szavának*. Szüleinek is csak másnap tűnt föl, hogy az ablakuk alatt nem jár a kettes villamos. Ott kellett, hogy legyen másik két barátom, G. Viktor és K. Feri, meg lehetek mások is az osztályból. De csak a ragyogó napsütésre, az egész lényemet eltöltő, ismeretlen, sodró mámorra emlékszem, a tömeg magával ragadó, elszánt lendületére, hogy most, mindjárt tegyen eleget a harsogó jelszónak, *példát most a lengyel mutat, kövessük a magyar utat*. Később, visszafelé a Bem térről, a Margit hídon már zúgott a *ruszók haza* is. Hihetetlen varázsa volt a Kossuth téren a Nagy Imrét követelő, átláthatatlanul hatalmas tömeg kintartó várakozásának, az újságokból csavart sok ezer alkalmi fáklya föllobbanásának, amikor a hatalom kioltatta a tér lámpáit. A Nemzeti Múzeum sarkától fordultam haza. A Rádió felől folyamatos fegyverzaj érkezett, láttam az első sebesülteket, mégis hihetetlennek tűnt, hogy valakik tényleg lönek, s hogy mások visszalönek. Valahogyan nem éreztem félelmet, ahogyan más sem a tömegben. A Károlyi-kerten át haza, a Molnár utca felé, már biztosan egyedül mentem.

Otthon csöndes, feszült izgalom fogadott, amit az öröm, hogy megjöttem, sem oldott. *Fiam*, ölelt anyám magához, kínálta a zsíros kenyeret és a már régen kihűlt teát. A család megbabonázottan ült a rádió előtt. A készülékből folyamatosan áradó zene háttéréből tisztán kihallatszott a fegyverropogás. Híreket nem mondtak, mégis, senki sem gondolt arra, hogy átkapcsoljunk valamelyik külföldi adóra. Az egymással feleselő sorozatok az ablakon át ott hangoztak a szobában, de mégis, ami kint történt, azt igazán az hitelesítette, ami a rádióból szűrődött ki. Nem hallucináltunk. *Forradalom*. Kimondta-e valaki ezt a szót vagy csak gondoltuk?

Oly szép és oly félelmes volt az éjszaka. *Feküdjetek le*. Összekulcsolt kezében rózsafüzzérel, a fotelból szólt ki nagymama. Nem állt föl, még csak föl sem nézett. Egyedül ő nem ivott a pálinkából, amelyet édesapa töltögetett. Reggel felé váratlanul Kisatti, édesanya és Jancsi unokaöccse állított be, izzadt-koszosan, mégis fázva, fáradtan. A Rádiótól jött. Fegyvere is volt.

Apám a rádió mellett ült akkor is, amikor elhangzott a hír az angol és francia hadsereg szuezi támadásáról. Arcát két tenyerébe temette. Ujjai közt könnyek szivárogtak. *Vége*. Pedig nem igazán tudtuk elhinni, hogy *lehet*, hogy most *tényleg*, de nagyon reméltük, nagyon akartuk azt az ismeretlent, amelynek bódító illatát olvadt, önámító boldogsággal lélegeztük néhány napon át, a szabadságot.

Csimpi, kérem – szólította Mártát becenevén öreg barátunk, akkoriban valamikor, hogy Varsóban a Szolidaritást tiporta el a fegyveres erőszak –, *ezt az amerikai már nem túri*. Túrté.

Mire valahogyan mégis, lassan, mintha csak magától, összedőlt a rendszer, elfogyott hit és remény is. A történet bornírt, ostoba kabaréba fordult, lehetett kacagni rajta, de igazán örülni alig. Azt az illatot, azt a bódítót, amit egyszer, egyetlen pillanatra megismertünk, soha többet nem érezhettük.

Nagyfiúk jöttek az osztályba széles kalappal a fejükön, s tőlük hallottuk, hogy *farkaskölyöknek lenni nagyon jó*. Már nem emlékszem, hogy ez mindjárt még 1945 őszén történt-e, amikor iskolás lettem, vagy csak a következő tavaszon. Emlékszem viszont az izgalomra, ahogy édesapát vártam délután a hivatalból, írni alá a darabka papírt, amit a *nagyfiúktól* kaptam – és a csalódásra. Ma sem értem, miért mondta akkor, *nem kell mindenfelébe belelépni. De hiszen ő is volt cserkész, Gödöllőn, a dzsemborin, híradós*.

Az Angolkisasszonyoknál mindannyian *szótagárdisták* lettünk, de valójában ezt alig éltük át. Még csak kalap vagy nyakkendő sem járt vele. Az *úttörő* az Irányiban már komolyabb volt, harsány köszöntéssel – *A dolgozó népért, a hazáért, Rákosival előre!* – kezdődő őrsi és rajgyűlésekkel, vörös nyakkendővel az iskolai ünnepélyeken és a május elsejei fölvonuláson.

Hatodikban – immár a Lónyay utcában – életemben először *jó tanuló* lettem. Szerepe volt ebben a muzájnak, de talán fontosabb volt, hogy ekkor alakultak igazi, máig élő barátságaim, s nem akartam lemaradni Gyurka vagy Viktor mögött. Mint soha azelőtt, komolyan, de különösebb fáradság nélkül tanultam, valahogy ráéreztem az egésznek az ízére. A történelem iránti érdeklődésem is ekkoriban kezdett formálódni. Leginkább persze az olyan dolgok izgattak, amelyeket – mint a magyar őstörténet hosszú, bizonytalan múltba vesző kérdéseit – romantikus homály vett körül. Állandó látogatója lettem az akkoriban kicsit kopottas, de talán éppen ezért nagyon barátságos pompájú, zsúfolt Fővárosi Könyvtár olvasótermének. Az *úttöréssel* nem sokat foglalkoztam, talán egyedül a vasgyűjtést élveztem belőle. Vég nélkül folyt az őrök, osztályok és iskolák versenye, ki tud – mint hallottuk, *a béke védelmében* – több rozsdás vasat összegyűjteni. Délutánonként kis csapatokban vidáman jártunk házról házra, lakásról lakásra rossz kályhacsövekért, kiszolgált sparheltekért. A régi tűzhelyeket az utcán bontottuk szét, kalapáccsal verve ki belőlük a samottot. Hangos és piszkos munka volt, de senki sem mert hangosan megszólalni minket. Csak otthon szidott nagymamám, *hogy nézel ki megint, miben engedlek holnap az iskolába*. Persze – hangosan soha ki nem mondván – kicsit irigyeltem azt az osztálytársunkat (ő volt a rajvezető), aki közülünk egyedülként úttörővasutas volt, s az egyik nyáron még Lengyelországba is elvitték táborozni. Valójában – és magamnak is alig bevallva – örültem volna, ha legalább őrsvezetőnek jelölnek, de tudtam, hogy ilyesmi szóba sem jöhet.

Közben Gyurkával s még néhány, az Angolkisasszonyoktól meg a Piaristáktól ismerős fiúval illegális hittanra is jártunk. Az órák egyik osztálytársunknál, egy nehéz bútoroktól zsúfolt, rosszul világított, társbérlettel megosztott maradék lakásban voltak. A falakat fedő szakadozott, színét veszített selyemtapéta mögül helyenként az omladozó vakolat is előtűnt. Az ajtót barátunk kopottas eleganciájú mamája nyitotta halkán, csaknem suttogva. *Menjenek, fiúk, a máter már várja magukat*. A nagyobbik szobában, amelyen át kellett mennünk, a kályha melletti sarokból a stoppolásba feledkezett nagymama néma bólintással fogadta sietős *kezitcsókolomunkat*. Egyszer-egyszer barátunk apját is láttuk, mindig csak futólag, olykor öreg irhabundájában az előszobába lépve, máskor a pisiszagú, márványdíszes lépcsőházban. Bent, a máter mögött a falon, blond rámában a szülők diszkrét színezésű esküvői fényképe függött. Valójában alig kü-

lönbözött azoktól a szokványos fotóktól, amelyeket itt-ott műtermi kirakatokban lehetett látni. És mégis: a menyasszony komoly, belülről sugárzó derűje, sudár, magas alakja valami megfoghatatlan, természetes előkelőséget kölcsönzött a látvány egészének, ahol a vőlegény ragyogó rendőrtiszti egyenruhája ellenére csak az esemény véletlen mellékszereplőjének látszott. Sok évized után is riadtan gondolok arra a pillanatra, amikor az ismerős, kicsit kopottas, sujtásos díszű irhabundát egyik Fő utcai kihallgatásom közben – a megnyíló ajtón át – a szomszédos szobában véltem egy villanásra fölfedezni.

A *Fakrasz-banda* a hittanos csapatból alakult, kívülről talán csak Viktort vettük be, de lehet, hogy még őt sem. A Paulay Ede utcai Úttörő Színházban láttuk a gyümölcsnemesítő Micsurinról szóló szovjet gyerekdarabot, s ennek volt megszágyenyülő szereplője Fakrasz, a varázsló. Nekünk az egészből mégis az *abrakadabra* és éppen *Fakrasz* maga és a neve tetszett. *Varázsoltunk*, indulót szerkesztettünk; játszottunk, többnyire a hittanórák után, néha gyerekzsúrokon. A „banda” híre elérte az iskolát is. Nem titkoltuk, hogy a közösen kitalált játék sokkal érdekesebb, mint az egész, örökké fontoskodó úttörősdí. *A gyerekek elkülönülnek a közösségtől*. Nem vád, inkább ijedelem volt a mondat mögött, amelyet szülői értekezleten fogalmazott meg apáinknak és anyáinknak egyébként igazán kedves és szeretett osztályfőnökünk. A bandázás abbamaradt, de egyszerűen tudatossá vált összetartozásunk élménye. És ez többé már nem volt játék.

A Trefort utcai gimnáziumban az első osztályfőnöki órán lettünk a Demokratikus Ifjúsági Szövetség, azaz a DISZ tagjaivá. Később ez már nem tűnt olyan fontos dolognak, de akkor a *belépés* gesztusa mégsem látszott teljesen tét nélkülének. Valakinek Gyurka *közösségi ember* voltával, illetve nem voltával akadt némi problémája, s ebből később, egyetemi tanulmányai előtt, akár komoly akadály épülhetett volna. Némi késéssel végül őt is befogadta a szervezet. Most hiába próbálok emlékezni, hogy ezen túl történt-e még valami kimúlásáig, 1956 őszéig, a gimnáziumi DISZ-ben.

Az osztályfőnökünk M. Gusztáv lett a *Trefortban*, apáink nemzedékéhez tartozó, főváros- és országszerte ismert, nagyra tartott, igazi karizmatikus képességgel megáldott, kiváló magyartanár, aki ezen túl a szó régi, társasági értelmében vett igazi charmeur is volt. Tőle nem csak az irodalom ismeretét és szeretetét tanulhattuk meg, vonzó személyisége sokunk számára egyfajta polgári, értelmiségi viselkedés példáját is jelentette. Nem emlékszem már, melyikünk fedezte föl, hogy vasárnaponként a pesti Ferencesek templomába jár a déli misére. Alkalmanként Gyurka, én, ritkábban Viktor a mindig tömött templomban leghátul megállva igyekeztünk a tömegben fölfedezni a jellegzetesen finom eleganciájú férfi alakját. A köszönést igyekeztünk elkerülni, elég volt látni, *M. tényleg ott ül*. Nem akartuk provokálni, kényelmetlen helyzetbe hozni. Néha persze – ha igyekeztünk is mise végén sietve elsunnyogni – észrevett bennünket. Ilyenkor biztosak lehettünk, hogy másnap felelünk magyarból, amit inkább éreztünk a felénk irányuló s őt máskor is jellemző ironikus figyelme jelének, mintsem valami féle rosszindulatú gesztusnak.

Két év után megint utolért a szocialista tanügyi átszervezések járványa, s ha jól számolom, egy évtized alatt már a nyolcadik új iskolába kerültem. A jóisten se tudja, miért lett ekkor a *Trefortból* leánygimnázium, s helyeztek bennünket a Cukor utcába, abba a régi épületbe, ahol a háború utáni szeptemberben az első elemi kezdtem.

Ekkoriban erősödött meg barátságom K. Ferivel, akivel először éppen itt találkoztam, aztán ismét csak ötödikben, az Irányi utcában. Legközelebb a második gimnáziumi év közepe táján tűnt föl közöttünk, amikor *renitens magatartása* miatt (mindennap

elkészt) az Eötvös Gimnáziumból áthelyezték a *Trefortba*, ahol egyedül engem ismert. Mindjárt oda is ült mellém, az akkor éppen üres helyre. Ferit nem lehetett „megfe-gyelmezni”. Nemcsak hogy ezentúl is naponta késve, percekkel a csöngetés után érke-zett, hanem többnyire még öltözködését is itt, az osztályban fejezte be cipőfűzéssel, gombolkozással, nyakkendőkötéssel. Tőle ez nem egyszerű *rendetlenség* volt, hanem – és személyisége számomra ettől vált egészen irigylendő módon rokonszenvenné – ta-gadása bármilyenféle kényszerű rendnek. Megvallom, bámultam ebben való követke-zetességét és bátorságát. Korábbi barátaimról mindig tudtam, hogy ugyanúgy állnak szemben a fennálló rendszerrel, ugyanúgy van meg a véleményük róla, mint nekem, s erről még beszélnünk sem kell, csak lehetőleg csendben, óvatosan várakozni a jobb-ra, a *változásra*. Feri más volt, vele beszélve, járva egyre fontosabbnak éreztem, hogy végre tenni is kéne valamit. Így értünk el ’56-hoz.

A forradalom leverését követően jóval később, csak valamikor január közepe táján indult újra a tanítás. Furcsa, sokféle bizonytalansággal teli, átmeneti időt éltünk. Épp csak befejeződtek az utolsó sztrájkok, de senki sem volt biztos benne, hogy tényleg az „utolsó” voltak. Mellünkön konok büszkeséggel még mindig ott viseltük az apró, mű-anyagból készült *Kossuth-címert*. A város falain – szorgos vakarások, átmeszelések elle-nére – újra és újra megjelentek a Kádárt elítélő, a *ruszlik* kivonulását követelő jelsza-vak, s mind gyakrabban a hatalmat talán leginkább ingerlő három betű, MUK – *már-ciusban újra kezdjük*. Elkezdődött a régi gyakorlatot idéző, fenyegető nyilvánossággal a forradalmárok elleni perek sora. Az iskolába váratlanul pufajkás karhatalmista csapat nyomult, osztályról osztályra járva, fegyvereket, röpiratokat keresve. Január 23-án la-tintanárunk szóltanul a táblára írt dátumra mutatott, majd leült, s úgy maradt némán, lehajtott fejjel az óra végéig. Egyetlen pissenés nélkül, dermedt, mozdulatlan csönd-ben várakoztunk a következő csengetésig.

Azokban a hónapokban „bontott zászlót” – ahogyan akkor mondták – a KISZ, a Kommunista Ifjúsági Szövetség. Érettségire készülő osztályunkból senki sem lépett be. Nem lettem KISZ-tag később, az egyetemi évek alatt sem, amivel nem sokkal később a hitetlenkedő katonai sorozóbizottságot sikerült meglepnem.

Márciust vártuk. Eljött, és nem történt semmi. Május elsején aztán hitetlenkedve fi-gyeltem az ünnepi rádióközvetítésre. Hogyan kerülhetett az a tömeg az utcára, oda a térre? Ugyanazok tapsolnak és éljeneznek, akikkel nem is olyan nagyon régen együtt vártam, hogy a parlament erkélyéről Nagy Imre szóljon hozzánk? Ha belegondolok, még ma sem értem, mi történt. Szándékosan felejtetni, elfelejtetni akarták volna a fe-lejthetlent? Mimikri lett volna? Kit akartak megteveszteni: a hatalmat? – magukat?

Már fiatal muzeológus voltam Fehérvárott, amikor a Városi Pártbizottság munka-társai kerestek meg. A helyi KISZ-szervezet valamilyen vezetői posztját kínálták, s illő megrökönyödéssel vették tudomásul, hogy nemcsak nem vagyok és nem voltam, de nem is akarok a szövetségnek tagja lenni.

Hosszú, erőszakos csöngetésre ébredtem. K. Ferit már egy hónapja elvitték, és szá-mítottam rá, hogy értem is eljönnek majd. A díványom közvetlenül az előszobából nyí-ló hallban volt. Három vagy négy civil ruhás nyomozó lépett be, mögöttük édesapám és a harmadik emeletről az egyik lakó, akit „tanúnak” hoztak magukkal. Ezt a fiatal-embert csak látásból ismertem. Korábban katonatiszt volt, de nem esküdött föl a „mun-kás-paraszt forradalmi kormány”-ra, s még a télen leszerelték. Ami most elkezdődött, nem ért váratlanul, mégis, mintha nem velem történt volna, mintha csak valahonnan

kívülről néztem volna az egészet. *Van valami papírjuk?* – fektemből éppen csak fölkönyökölve fölényes nagyvonalúsággal adtam vissza: *Édesanyám Pilinszky, ez itt a papíron* – mutattam – *Piliski, nem ugyanaz.* De nem kötözködtem. Hangomban és gesztusaimban, ahogyan kikeltem a takaróból, megkérdeztem, *szabad-e megmosdanom*, volt valami kimért magabiztosság, mintha nem is én beszéltem volna. Álmélkodva emlékszem, hogy nem éreztem a legkisebb riadalmat sem. A magamé mellett csak anyám hangját vélem hallani: *fiam, az Istenért, mit csináltál*, s látom közben a házkutatáshoz kezdő nyomozók mögött álló „tanú” mozdulatát, ahogy ujját egy pillanatra a szája elé teszi. A szomszéd szobából rebbenésnyire Jancsi nézett ki. Apám mellett, a kályha előtt láttam meg nagymamát. Némán támaszkodott álla elé emelt, összekulcsolt kézzel. Nem tudom, hogyan, mikor került oda. És egyszerre ott volt Kiseri is, méltatlankodó ingerültséggel tiltakozva, *semmi közük az én fiókomhoz.* A nyomozó furcsa grimasszal fordult feléje, s fél kézzel visszalökte a komódnak éppen kihúzott fiókját. Valószínűtlen volt minden, ami történt, már a csöngetés is, minden mozdulat és hang, a sajátom is; aztán hogy apám öreg bőrkabátjában a jobbról-balról belém karoló urak között lefelé mentem a lépcsőn, meg az utca túlsó oldalán a két szürke Pobeda, ahonnan anyám kiáltására visszaneéztem a második emeleti ablakra.

Lajos bácsi, majd küldje fel a százhetesbe! Az alagsori, elhagyott mosókonyhára emlékeztető, betonpadlós, homályos fényű helyiségben egyedül maradtam Lajos bácsival. Az ötvenes, komótos mozgású, közönyös tekintetű férfi a terem közepén álló támlátlan padra mutatott: *Tegye oda a kabátját.* Bicskát húzott elő, s egyetlen határozott, gyors mozdulattal levágta róla az övet. Kezdtém szorongani. *Vetkezzen le! Egészen mezelenre!* Lajos bácsi hangja határozott volt, de színtelen, minden érzelem nélküli. Aggódtam. Aztán tiszta, kincstári alsónadrágot adott, elvette a nadrágszámomat, tárcámot, fésűmet, tollamat, cipőmből kihúzta a fűzőt.

A röpcédulákat január végén és februárban gyártottuk K. Ferivel. Ketten fogalmaztuk, és én gépeltem le jó néhányszor a *Kádár-fasisztákkal szemben a Középközpontok Forradalmi Bizottsága* nevében ellenállásra buzdító, rövid, néhány soros szöveget. A keskeny papírcsíkokat sötétedés után, még a kijárási tilalom előtti órákban, városzerte telefonfülkék falára ragasztottuk, jól látható, szembetűnő helyre, a készülék mellé. Az *akcióról* rajtunk kívül talán még Viktor tudott, de a „munkába” őt sem vontuk be. Aztán az érettségi, a felvételi vizsgák és a nyár jött. Még tettem néhány kísérletet, kapcsolatot keresve valami „földalatti” mozgalommal, de ha létezett is ilyen, az oda vezető utat nem sikerült föllelnem. A „szervek” azonban nem voltak tétlenek, s őszre ránk találtak. Nagyobb fogásra, komoly összeesküvőkre számítottak. Sokórás faggatásoknak vetettek alá, néha hajnalban, máskor késő éjjel, ritkábban nappal is. A zárkában *vamzert* ültettek mellém, aki egy napon magát elsírva vallotta be, hogy mi dolga van velem. Az *előzetesből* aztán teljesen váratlanul, néhány nappal szenteste előtt kiengedtek. Amikor a fogdaőr fölszólítására *minden holmimat* összeszedve elkészöntem zárkátársamtól, azt hittem, hogy – mint utolsó kihallgatásomon mondták – a Markó utcába szállítanak át. A Gyorskocsi utcai kapun K. Ferivel együtt léptünk ki. Tétovázás nélkül, sietősen, mintha kergettek volna, egyetlen szó nélkül indultunk a Fő utca, majd a Lánchíd felé. A hídra érve végre megálltunk, s nevetve átöleltük egymást. Alig volt hihető, hogy együtt és szabadon, a Duna fölött élénkülő szélnek feszülve, hazakészülünk.

Istenem, maga az? Kérdőn néztem vissza – kezemben indexemmel – a tornaterem előterében álló kék melegítő tanárnőre. Kicsit szorongva kezdtem – mint Feri is – előbb a tanulmányi osztályon, aztán tanszékről tanszékre vándorolva, gyűjteni a félévi aláírásokat. Nemigen kellett magyarázkodni. Többnyire némán, sietve teljesítették a

kérést, senki sem kíváncsiskodott. A tornatanárnőt alig ismertem. Korábban talán ha két alkalommal fordultam meg óráján. *Mintha a maga nevét hallottam volna, a szabadrádióból, hogy kivégeztek egy egyetemistát.* Testnevelésre hozzá jártam – amíg egyáltalán – később is, de a *Fő utcáról* soha többé nem esett szó közöttünk, ahogyan erről másokkal se igen beszéltem. Amikor már tavasz felé, az Astoria presszójában egyik gimnáziumi osztálytársam kapacitált *ellenálló sejt* szervezésére, derűsen szembenevettem. Nem provokálni akart, de nekem elég volt.

Akkoriban vagy talán valamivel korábban bátyámmal, akinek írószövetségi tagként lehetősége volt mozikban egyébként nem játszott nyugati filmeket megnézni, együtt igyekeztünk egy ilyen zártkörű vetítésre. Este volt, a Földművelési Minisztérium rosszul világított kapualjából széles, meredek lépcsőn indultunk föl, a vetítőterem felé. Két lépés között hirtelen váratlansággal megállíthatatlan sírás tört föl belőlem. A homályos feljáró közepén előre, a térdemre hajolva maradtam ott, néma zokogástól rázva. Nem tudtam volna megmondani, miért, miért pont ott és akkor. Jancsi sem kérdezett. Átfogva vállamat, gyöngéd és utánozhatatlanul finom tapintattal fordított vissza.

Nehogy még hősnek hidd! A mondatot – még valamikor az egyetemi éveinkben – ijedségében fogalmazta így Mártának engem eleinte egyébként sem nagyon kedvelő mamája. Nem voltam az. Nem lettem, ahogyan a KISZ-nek, a *pártnak* sem tagja, és soha senki, semmi nem vehetett rá, hogy akár csak egyetlenegyszer is számra vegyem az áruló, a gyűlöletes szót, *ellenforradalom*. A végletes ütközéseket azonban többé nem tudtam, nem akartam vállalni. Elsősorban nem is a félelem – bár biztosan volt része benne –, hanem az eredménytelenség megélt bizonyossága tartott vissza. Amikor később, mint gyakorló muzeológus – meg néhány rövid éven át a Képzőművészek Szövetségének egyik választott vezetője – a lassan változó évtizedekben sokakkal csöndes egyetértésben fokozatosan tágítani igyekeztem a művészeti gondolkodás és a művészi alkotás mesterséges, az aktuális politika által konstruált határait, mindig óvatosan ügyeltem arra, nehogy a *kerítés bontásán* kapjanak. Máig nem kevés irigységgel figyelem K. Feri egyenes, sohasem tétovázó következetességét. Az ötvenes évek egyik meleg nyarának napsütötte délelőttjén, csak hónapokkal szabadulásunk után – aznap, amikor *pártunk és kormányunk vezetői Tito marsall, a nem sokkal korábban még az imperialisták láncos kutyájaként* emlegetett jugoszláv elnök érkezésére vártak – kezében hosszú, vastag láncsal jelent meg a Molnár utcában. *Erika néni, megyek a pályaudvari fogadásra, vinném a Buksit is.* Öreg és feltűnően testes dakszli kutyámat szerette volna az alkalomra kölcsönözni. Anyám még este, amikor hazaértem, sem tudta tréfaként felfogni a kérést: *Ez az örült képes lett volna szegény Buksit tényleg odahurcolni!* – És Ferinek ma is volt (van) humora meg bátorsága – akár kockázatot is vállalva – szembenézni a kihívással. K. Feri 2007 szeptemberének szomorú és sokakat ijesztő délutánján – öregem és hajlottan – fölment a Várba, oda a Sándor-palota, a gyülekező bakancsos *gárda* elé, megmutatni, *van, aki nem fél.*

Nyár végén, az első évi kollokviumok után a történelem szakot művészettörténetre cseréltem. A váltás nem volt egyszerű, éreztem ezt már F. professzor úr (tényleg *úr* volt) lakásán is, amikor különbözeti vizsgát tettem. *A művészet,* mint olyan, számomra addig csupán az *élvezetnek* volt forrása, a *tudományról* nem voltak ismereteim. Az innenonnan, többnyire véletlenül kezembe került könyvek – varázslatos fekete-fehér reprodukciókkal egy Van Gogh-album, Vasari mester történetei, Munkácsy Mihály élete, egy öreg, szép fényképekkel teli füzetféle Fadrusz Jánosról – számomra mind és egyedül

magáról a műről, illetve – csak alig tágabban – a pillanatról, a *mű*, a *csoda* megszületésének pillanatáról szóltak, ezen túl a *mikor*, *hol* és *miért* kérdései már kevésbé érdekelték. A művészethez való viszonyom persze máig sem változott alapvetően. Valójában most is a *titok* érdekel, egy régi, kínai tusrajz vonalainak varázsa, amint könnyed, áhítatos játékuk nyomán a finom papíron ágbogas fa képe bomlik ki; honnan a hihetetlen, öröktől való csendje az olyan kompozíciónak, mint Ferenczy Károly korai, szentendrei Duna-partja a kavicsdobáló fiúkkal, vagy honnan Jovánovics gipszreliefjeinek valószínűtlen realitása. Kis elemistaként Jancsi vitt magával először a háború után újra megnyílt Szépművészeti Múzeumba. Végigjártuk a termeket. Kifelé indulva kérdezte, *mi tetszett legjobban*. Nem tudtam megmondani, de azonnal ahhoz a képhez vezettem, amelynek mostani, gondolati felidézésekor is ugyanazt a nem múló sugárzást érzem, mint gyerekként először rácsodálkozva. Dürer fára festett, a vörös háttérből derűs komolysággal kitekintő, egyszerre rajzos finomsággal részletezett és festői árnyalatokban gazdag FIATAL FÉRFI ARCKÉPE nekem ma is az egyik legkedvesebb kép a múzeum gyűjteményében.

Most tanulnom meg szoknom kellett, hogy *munka* a képekkel való barátkozás. Bizony, nem volt ez egyszerű. Az új és viszonylag szűk közösségben – az öt évfolyamon talán összesen sem voltunk többen háromtucatnyinál – szorongva éreztem, hogy rajtam kívül szinte már mindenki és ráadásul tudatos határozottsággal választott egy-egy szeletet magának a művészettörténet tudományának hatalmas tortájából. Az igazi „nagyok” témájuknak többnyire már valódi specialistái voltak, egyikük a ciszter szerzetesek középkori építészeti gyakorlatának, másikuk a hazai késő gótika emlékeinek vagy éppen a magyarországi modernitás kezdeteinek „szakértője”. A *tudományt* megtanultam tisztelni, s a magam igazán szerény módján próbáltam meg szolgálni. Szorongtam, de jól éreztem magam.

Intézetünknek egyetemeszerte „veszedelmes híre” volt, hogy ezt az *arisztokratikus és apolitikus társaságot* a világon semmi sem – legkevésbé a szocializmus építésének napi föladatai – érdeklí sajtát tudománya, a Szakma kérdésein túl. Ez persze így nem teljesen volt igaz, mégis, P. Géza barátunk kezdeményezésére, egyfajta védekezésékként, néhányan összefogva megalakították az intézeti KISZ-szervezetet. A csapatból, a felsőbb évfolyamosokon kívül (nekik már úgysis mindegy volt), talán még ketten-hárman maradtunk ki. Rajtam – egyébként is furcsán s talán nehezen érthetően voltam *más* közöttük – nemigen csodálkoztak, pedig „forradalmár” előéletemről, amelyről magamtól nem beszéltem, semmit sem tudtak.

Az évfolyamon tíz leány mellett Gézával és P. Gáborral hárman voltunk fiúk. Azt hiszem, eléggé elkényeztettek bennünket. Mártát nem rögtön láttam meg. Igazán nem húzódott vissza a társaságtól, mégis éppen csendes, szinte különös észrevétlensége miatt figyeltem föl rá. Vigyázva közlekedett közöttünk, szerényen, a csapattól kicsit hátramaradva, de azért mindig készen a csatlakozásra; nyitottan mindenre és mindenki-re, de az a fajta, aki soha semmit sem kezdeményezett. Sokáig még a nevét is összekevertem a másik Mártáéval. Piros, virágcserepre emlékeztető kalapja alól hitetlen csodálkozással nézett rám, amikor bátyámnak bemutattam: *Farkas Márta. – Kovalovszky* – mondta elhűlten. Akkor először, a Kossuth Lajos utcán sétáltunk végig. Németh Lászlóról meg a drámáiról beszélgettünk, de nem tudok visszaemlékezni, hogy miért. Furcsa zavarodottsággal álltam még egy ideig a villamosmegállóban, amikor az ötvenkettes elment vele. Történt valami, amit akkor rögtön s még egy ideig vagy nem akartam, vagy nem tudtam elhinni, megérteni.

1962-ben, közvetlenül az államvizsgák után, Mártával házasságot kötöttünk. Minden a hagyományos szabályok szerint történt. Volt leánykérés, a szülők kölcsönös látogatásai egymásnál, eljegyzés és a végén az esküvő a Piarista-kápolnában. Még akkor este kishajóval a szentendre-i-szigeti Horányba utaztunk nászútra. Addigra Fehérvárot, ahol múzeumi állás várt rám, már albérleti szobát is szereztünk. Márta szeptembertől a közeli Tác község iskolájában tanított falusi kisgyerekeket. A történet persze nem nélkülözte a zökkenőket. Eleinte talán Márta sem egészen, de édesanyja, a „*vastag nyakú kálomista*” – az erre mindig büszke *Pap Ilus* – bizonyosan nem vette komolyan szándékomat. Ilonka néni született és kérlelhetetlen, szigorú pedagógus volt, aki a maga idejében szűkösnél is nehezebb körülményekkel megküzdve szerezte meg magyar–német szakos tanári diplomáját. Örökké kócos fejemmel, kitérdesedett nadrággal, poros cipőmmel a legkevésbé sem nyertem el rokonszenvét. Rendetlen, hanyag kül-sőmet meg az ezzel egyszerre mutatott ragaszkodásomat régen lejárt, „*polgári*” szokásokhoz, hagyományokhoz tartozónak, így együtt *úrifiús* nyegleségnek érezte, s mind zavartabb értelenséggel fogadta. Én azonban makacs voltam és határozott, s ha néha félszeg is, előbbi tulajdonságaim végül minden akadályon átlendítettek. Édesapám és anyám az első pillanattól, hogy megismerték Mártát, minden óvatos tartózkodás nélkül fogadták szeretetükbe. Aggódtam kicsit, de végül az sem okozott gondot, hogy a menyasszony református. Igaz, teljesen természetesnek vették – hozzáteszem, persze én is –, hogy az esküvő előtt *reverzálist* adjon, garanciát, hogy jövő gyermekünk katolikusok lesznek. Ilonka néni szinte az utolsó percekig átmeneti, múltó kellemetlenségként élte és kezelte az ügyet. Csak közvetlenül az esküvő előtt adta meg magát, hozzájárulva, hogy Mária néném Mártának egy megőrzött régi, csipke ágytakaróból az alkalomra menyasszonyi ruhát varrjon. Miklós, Márta édesapja, amikor megismertem, nem volt még ötvenéves, de ha valaki megkérdezi, nem tudtam volna még körülbelül sem megsaccolni a korát. Visszagondolva rá, később sem változott, évtizedek múlva is ilyen se fiatal, se öreg maradt. A közepesnél alacsonyabb és szinte a légiességig sovány alkatát különösen szembetűnővé tette groteszkségig ügyetlen mozgása; másrészt ez a mozgás egyfajta darabosságot, végső soron (nem tudok pontosabban fogalmazni) valami e világi határozottságot kölcsönzött megjelenésének. Esett volt, de nem volt esett. Komoly, de ismerte a derűt, szigorú, de szigorában is tudott a másik iránt megértő lenni. A *pénztártól való távozás után* – mondta a lánykéréskor – *reklamációnak nincs helye*. Egyetértettünk, s Miklóssal (bár a tegeződésig csak Marci születésekor jutottunk) hamar s élete végéig tartó – részemről őszintén tisztelő – meleg barátság alakult ki. Idővel persze anyósom is megenyhült. A gyors, azonnali „tűzszünetet” Fehérvárra költözésünk hozta magával, a távolság pedig segítette a béke eljöttét is. Az évek múlásával kapcsolatunk fokozatosan melegedett, s mire Marci fiunk megszületett, igazi szeretet kötött össze bennünket. A mélyben persze mindig maradt valami a régi, elfojtott feszültségből, de ennek felszínre kerülését kölcsönös figyelemmel kerültük el.

Közben történt valami, amit elfelejteni nem tudok, nem lehet, ami váratlanul vetett éles, ki nem hunyó fényt magam és mindannyiunk múltjára. Bizonytalan vagyok, most, ötven év után is, miért akkor, ott ért ez az egész. Egyforma váratlansággal talált a pillanat személyessége és a föltámadt pokol addig nem ismert valósága. Nem voltam, se-hogy sem voltam felelős, és mégis... A budai lakásban írók és írópalánták társalogtak – én is valahogy így kerültem oda, néhány rövid novellakezdemény után, amit aztán sohasem követett folytatás – derűs együttlétben. A háziasszony ölében gitárt pengetve fölhúzott térdrel a nagy heverő sarkában ült, s halkán, hangjával a szoba terét alig

megtöltve, francia szonokat énekelt. Jutkát még korábbról ismertem, nyáron pedig Magdival, elválaszthatatlan barátnőjével Esztergomba kirándultunk együtt egy nagyobb társaságban. Kora reggel a vicinális lassúságú vonattal utaztunk el, s csak az esti hajóval tértünk vissza Pestre. A két leány fölöttem járt az egyetemen; mindenki tudta róluk, tehetséges költők. Most pohár vörösborral a kezemben Dezsővel álltam az ablak előtt. Magdi érintette meg a karomat, mennék át Jutkához, *fejgörcse van*. Tétova bizonytalansággal léptem a homályos kisszobába. Jutka a díványon feküdt csukott szemmel, homlokán borogatással. Csak mutatta, üljek mellé. A cigarettától kicsit rekedtes énekhang ide is behallatszott. Hosszú némaság után kezdett beszélni. Monoton, halk folyamban szavak, mondatok a téli Duna-partról, ahová anyjával a közeli Pozsonyi útról pártszolgálatosok vezényelték; az időtlen, a toporgató hidegben mind türelmetlenebb várakozásról valamire, amiről semmit sem tudott. Sötét volt, s egyre csak fázott. *Eredj, szaladj nagymamához! Tudod, merre, nincs messze. És én futottam. Kiáltott valaki, nem néztem vissza. Nem láttam többet anyámat.* Rosszullét kerülgetett. Éreztem, *gyónásba* hallgattam bele. Tehetetlen, szótlan szégyennel, az illetéktelenség zavarával néztem magam előtt a kiszolgáltatott arcot, a száraz, csukott szemet. Le kellett volna hajolni hozzá? Megölelni? Még megérinteni, még csak mozdulni sem mertem mellette. *Feloldozást?* Nekem lett volna nagyobb szükségem rá.

Kisfiam – hallgattam húsz évvel később legkedvesebb tanáromat –, *én nem járok temetőbe, mióta azt sem tudom, egyáltalán eltemették-e valahol azokat, akiket szerettem valamikor.* Egy késő délután, még akkor, az egyetemen, az intézeti szobában G. Eszterkétől – aki gyerekként megélte, megszenvedte azt, amit én, az alig fiatalabb észre sem vettem – kértem bocsánatot. A botrány, a század botrányának bélyege eltörölhetetlen. Hordanom kell.

Fehérvár a hatvanas évek elején poros, elhanyagolt kisváros volt, papíron még Fejér megye székhelye, de az *irányítók*, a *vezető káderek* (így hívták őket), szinte kivétel nélkül a szomszédos *Sztálinvárosból*, a későbbi Dunaújvárosból érkeztek ide. Elképzelhető volt – a népek erre-arra beszéltek is –, hogy az előregedett *klerikális fészek* régen idejémtúlt, történelmi hagyományokra épülő szerepét idővel az egyre dinamikusabban növekvő *szocialista város* veszi majd át. Ki figyelt itt néhány kelekótya múzeumi emberre, akik régi cserepeket gyűjtögettek, meg valami kiállításokat mutogattak. Így lehetett Budapesttől alig kétórányira (a gyorsvonalat sem sokkal hamarabb ért ide) olyan következetes képzőművészeti programot elindítani, amelyenre amott akkoriban vállalkozó se igen, de igazából reális esély sem volt. Amikor a kultúrpolitika főkorifeusai észrevették, hogy mi történik a „vidéki” városkában, valamiféle radikális intézkedés meghozatalához már késő volt. Mi naiv farizeuspofával hirdettük, hogy Csontváry, Gulácsy Lajos, a Nyolcak vagy Kassák, Korniss Dezső, Schaár Erzsébet, Vilt Tibor, Országh Lili és mások törekvéseinek bemutatásával a magunk módján a *szocialista Magyarország* építéséhez igyekszünk hozzájárulni. Ekkoriban a kádári–aczéli vezetés az igazán durva ütközéseket már igyekezett elkerülni. A hírhedt *három T* korszakában a politika a *tiltás*, *tűrés* és *támogatás* pontos határait soha nem rögzítette szigorú kánonokba. Az állandó bizonytalanság fenntartása legalább olyan fontos eszköz volt a hatalom kezében, mint a *korbács* és a *jutalom*: senki sem tudhatta, mikor miért ütnek a fejére. Ez a bizonytalanság lett az óvatos és készséges *öncenzúra* egyik megbízható forrása is, megkímélve a döntéshozót a közvetlen beavatkozás kényelmetlenségétől. Akadtak persze – mint

Fehérvárott mi is –, akik olykor az íratlan, de nagyon is létező szabályokat ártatlan tudatlansággal kerülték meg. Valamikor, már a nyolcvanas évek elején, a Fészek Klub lépcsőházában, elmenőben egy megbeszélésről, L., a pártközpont munkatársa szólt utánam utánozhatatlan, kedvesen ejnye-ejnyés hangsúllyal: *Ide figyelj, teli a fiókom elleden szülő följelentésekkel*. Alkalmanként persze ijesztgettek, kötekedett a hivatal, a boltot azonban – megtehették volna – nem zárták be. Leginkább maguk a helyi elvtársak voltak zavarban. Érezték, hogy *fentről* valamit várnak tőlük, de sohasem lehettek biztosak benne, hogy mi az, meddig *kell*, de meddig *szabad* nekik az intézkedésekkel elmenni. Így ők is inkább csak piszkálódtak, egyszer-egyszer revizorokat küldtek az igazgatónkra; rólam terjesztették, *bátyjával időnként a püspök úrhoz járnak ebédelni*; visszahallottam, valahol szidták *a judeo-katolikus Kovács Pétert*.

A politika mindig, már kicsi gyerekkoromtól vonzott, ezért nem tudott anyám se elhajtani soha a rádió mellől, amikor – úgy hitte – felesleges valamit tudnom, hallanom. Nem volt játék, amely jobban érdekelt, mint ha a fölöttük beszélgetésére figyelhettem: *mi van, mi lesz, mit mondott az amerikai elnök, Truman; lesz-e ismét királya Belgiumnak; hogy a miniszterelnök, Nagy Ferenc Svájcból üzenté, nem jön vissza*. Nagyra nyitott füllel hallgattam nagymama és a váratlanul jött „népművelők” illedelmesen alságos beszélgetését a széles ebédlőasztal mellett a „főlemelt öt éves terv” célkitűzéseiről. Pontosan tudtam, ha elmennek, a visszafojtott idegfeszültségtől nagymama epegörcsöt kap. Hamar megtanultam, hogy *nekünk*, az ismerősöknek, rokonoknak, barátoknak, azoknak mind, akik otthon, a recsegő rádióból szűrjük a híreket, s egymás közt latolgatják óvatosan a jelent, lesik, várják a jobbat, a *változást*, a nagypolitikában, a hazai politika úgynevezett nyilvánosságában egyszerűen nincs helyünk. Persze mindig adódhatnak kínált *szerepek*, amelyekért a játékostól cserébe csupán a tisztességét kéri. A helyzet nem változott akkor sem, amikor Kádár meghirdette az *aki nincs ellenünk, velünk van* elvét. Ami mégis történt, hogy észrevétlen csöndben itt-ott hátsó vagy rejtett oldalajtók nyíltak meg a politika egy-egy mellékszínpadára. Egy ilyen ajtón léptem be a képzőművészeti szövetség vezetésébe.

A bejárat váratlanul nyílt meg éppen előttem, s gondolkozni sem volt időm, már belül is kerültem. A 1977-es közgyűlésen választották meg K. Istvánt – Kossuth-díjas szobrászt, a *Párt Központi Bizottságának* tagját – a Szövetség elnökének. Az elnökség másik három tagját, a képzőművészt, az iparművész alelnököket és a harmadikat, akinek a két terület közti koordináció mellett a szövetség külső kapcsolatainak, köztük a külügyi kapcsolatoknak a szervezése, felügyelete volt a főadata, titkos szavazással a választmány jelölte ki tagjai közül. A politikus alkatú és a művészek széles körében komoly tekintélyt élvező művészettörténészt, N. Lajost szerettük volna sokan ezen a poszton látni. Az illetékes párttisztviselők veszélyt éreztek, s az utolsó napon *beszélgetésre* hívták őt. Hogy, hogy nem, a választmányi ülésen Lajos – indoklás nélkül – visszautasította a jelölését. Úgy látszott, a másik jelöltnek (festőművész és a pártszervezet titkára) a szavazásnál nem lesz ellenfele. Ekkor *dobta be* a szobrász V. Tamás a nevemet. Senki – legkevésbé éppen én magam – sem sejtette, hogy a legkisebb esélyem is lenne. És aztán megválasztottak. Egy vagy két szavazaton múltott a dolog. Zavarodottan eszméltem az eredményhirdetésre, örülni sem tudtam. Fogalmam nem volt, mi következik, mit kell tennem. Az éjfélvi vonattal indultam haza. A pályaudvarról – valami furcsa lebegésben – még föl hívtam Jancsikát. *Az istenért, Péterkém, és ez most mit jelent?* Azt hiszem, csak a szabad karommal jeleztem tökéletes bizonytalanságomat. E gesztust bátyám nem láthatta, mégis tökéletesen megértette. *Édesem, imádkozz!*

A kollégákkal a múzeumban egyszerű volt. *Te hol ültél?* – M. kérdezte egyszer, még régen, vigyorogva félrevonva Budán, a Várban, amikor a déli ebédszünetben az árnyékos fa alatt hasalva kiszaladt a számon, *szalonnát enni, ja, akár kanállal is lehet.* Ásatási segédmunkás voltam a nyári egyetemi szünetben, ő munkavezető. Akkor szabadult. Együtt ítélték el K.-val, akivel '56-ban Debrecenben dolgoztak együtt, s most itt ismét munkatársak lettek. P. Franci egyenesen a kistarcsai internálótáborból került Fehérvárra. Ismertük és értettük egymást. – *Vagy mégsem egészen?*

Valamikor, már Marci születése után jutottam hozzá – teljesen véletlenül – egy újfajta táskarádióhoz. A készülék nem volt szép, s nem volt könnyű a hozzá való, böhmöm méretű, *bébinek* becézett elemek beszerzése sem, viszont remekül működött. Roppant érzékenyen és pontosan lehetett a rövidhullámú adókra hangolni. A rigai gyár mérnökei mintha csak egyenesen a *Szabad Európa* zavartalan hallgatására tervezték volna. Otthon két évtizeden át, egészen pontosan a rendszerváltásig – a vételi viszonyoktól függően az ismert harmincegyes vagy negyvenkilences hullámhosszon – gyakorlatilag egyedül ezt az „*ellenséges*” adót hallgattuk. Később, a '81-es puccs (vagy ahogyan a lengyelek mondták, *a háború*) után varsói barátaim is egy ilyen készülék segítségével –, amelyhez számukra is Moszkvából csempészttem az elemeket – igyekeztek megbízható hírekhez jutni.

1968 augusztusában keserű szégyennel ébredtem a rádió mellett. Tudomásul kellett vennem, hogy mi, magyarok is tettestársak lettünk. Némán reggeliztünk Mártával, s aztán, mint máskor is mindig, siettünk a múzeumba. Francihoz nyitottunk be. Az otthonosan rendetlen, zsúfolt szoba irodája és lakása is volt egyszerre. Alig ránk pillantva nyújtotta a kezét. Egyre csak a rádióra figyelve mondta, *a románok nem mentek be.* Még előző nap is bizakodtunk, *csak fenyegetőznek a szovjetek, kinek lenne szüksége újabb '56-ra.* Most veszve láttuk az utolsó reménységet is. Prága idealistáit, az *emberarcú szocializmus* békés híveit ugyanazzal a kérlelhetetlenséggel söpörték el, mint '56 Budapestjének fegyveres ellenállóit. És még hátravolt az igazi döbbenet! Mindig homogénnek tudott baráti közösségünkben akadtak kárörvendők, sőt olyanok is, akik a *szocialista Csehszlovákia dolgozó népének nyújtott testvéri segítséget* nem is titkolt elégedettséggel vették tudomásul. Hitetlenkedve figyeltem a megjegyzéseket és gúnyos mosolyokat. A *Magyar Néphadsereg* pozsonyi, eperjesi, kassai *bevonulását* kicsit sem bánták. Annál inkább sajnálták, hogy a felvidéki városokban a magyar katonák *nem maradtak ott*, s ezt is Kádár régi bűnei közé sorolták. Ijesztő látványként tárult föl a barátok és ismerősök, egyáltalán a forradalom emlékét őrző, a *változásra* váró teljes értelmiségi tábor megosztottsága. Hónapokkal később, mikor már mindennek vége lett, mondta Franci – poharában az olcsó bolgár vörösborot lötyögtetve –, hangjában csöndes rezignációval, *csodálkozol? én tudtam, ismerem ezeket.* Aztán valahogyan – merthogy mindenki szeretne volna – igyekeztünk megfélemezni a szakadékról. Nem gondoltunk rá, mintha sohasem láttuk volna. Mélységét, csak jóval később, '90-ben, a rendszerváltás után mértük fel.

1985 tavaszán a seremetyevói repülőtér üvegajtaján kilépve a képzőművész-szövetség *delegációját* tündöklő ragyogás és kemény, hideg szél fogadta. Nem először jártam a nagy országban. A kötelező barátkozást kihasználva újra és újra boldogan látogattam Moszkva és Leningrád múzeumait, örömmel éltem a lehetőséggel, ha fölkereshettem egy-egy *köztársaságot* akár a Baltikumban, akár valahol délen, a Kaukázus vagy a Kasz-

pi-tenger vidékén. A kisbuszra vártunk, amely majd bevisz a városba. A többiek a tolmácsfűt fogták közre, a szállásról és a program részleteiről kérdezősködve. Én, rájuk alig figyelve, bámészan a jövő-menő embereket nézegettem. Nemigen érdekelt a „program” ismerős egyformasága, tárgyalás a Szövetségben, látogatás a követségben, balettelőadás a Bolsojban, „baráti vacsora” a Rosszija Szálló valamelyik éttermében, esetleg látogatás egy leginkább elvtársként jelentős művész műtermében. Előttünk, szemközt a kijáratnál, tágas térség nyílt, ahonnan a széles autópálya indult Moszkva felé. Furcsa érzésem támadt, valami nem stimmelt. *Nézzétek! Nincs jelmondat!* Önkéntelen hangossággal kiáltottam föl, a beszélgetők felém fordultak. Néhány hónapja lett Gorbacsov a szovjet párt új főtitkára. Korábban a Seremetyevóra érkező utast a nagy téren jókora betűkkel írt fölirat fogadta, az éppen uralkodó pártvezér *irányt mutató* mondata. Már Brezsnyevtől is olvastam itt valamit, aztán Csernyenkótól s nem olyan régen, utoljára Andropovtól. Most semmi. Lehet, véletlen, de másnap, a Kalinyin sugárút ismerős könyvruházában, ahol moszkvai útjaimon hanglemezeket szoktam vásárolni, a plakátosztályon Gorbacsovról – Eszterkének ígértem, hogy viszek neki – nem találtam képet. *Elfogyott?* – érdeklődtem az eladótól. *Nem. Nem is volt.* Így kezdődött.

Megkérem az elvtársakat, ha ilyesmivel bárhol találkozhatnak, lehetőleg föltűnés nélkül engem értesítsenek. *Ne tegyenek semmit, bízzák ránk az intézkedést!* A belügyi őrnagyként bemutatkozó elvtárs az ellenforradalom közelgő harmincadik évfordulójával összefüggésben *szocialista társadalmunkat fenyegető veszélyekre* hívta föl a figyelmünket. A városi és megyei művelődési intézmények – művelődési házak, a könyvtár, levéltár és a múzeum – vezetői minden hónap végén jöttek össze programegyeztetésre, elkerülendő a fölösleges ütközéseket. Augusztus volt, sokan épp most érkeztek vissza nyaralásból. Az oldott fecsegésre váltó tárgyalást zavartan szakította félbe házigazdánk, *egy elvtárs szeretne beszélni velünk!* Az elvtárs, miközben tovább magyarázott, táskájából a *Beszélő*, a *Hírmondó* és más szamizdat lapok példányait osztotta ki a jelenlévők között. Lázás lapozás kezdődött. Hallani már mindenki hallott „ilyesmi”-ről, de a tiltott nyomtatványokból legtöbbször csak most először vehettek kézbe egyet-egyet. A beálló csöndben váratlanul szólalt meg B., a párttitkárfelhasználó, s méltatlankodó gesztussal tolt a füzetet, ujjával a lap aljára bökve, az őrnagy felé: *De hát ide van írva az is, hol lehet megvenni. Miért nem csinálnak velük valamit? A szerv eddig fölülnyomó képviselője külpolitikai érdekekről hebegget valamit, meg hogy ők – ahogy ezt tudják az elvtársak – mindig a párt utasításait követik. Nem esett több kérdés, s az elvtárs távozása után csak B. dohogott még mindig, hogy ugyan akkor miért tőlünk várják, hogy tegyünk valamit?*

Péter, telefon Pestről! Korán reggel volt, W. Pali, barátunk és házigazdánk ilyenkor még aludni szokott. Röstelltem a dolgot, s valami bocsánatfélélt dadogva, amelyre ő nem reagált, követtem a hálószobájába. U. keresett. Ismertük egymást régen, de biztos, hogy még sosem hívott telefonon. Most vajon miért, miért ily sürgősen, Párizsban keresett meg? Nem sokat magyarázott: *...a Történelmi Igazságtétel Bizottsága emlékművet kíván állítani a forradalom áldozatainak. A pályázat kiírásához és lebonyolításához akarunk szakértői testületet összeállítani. Számíthatunk rád?* Volt valami valószínűtlen a kérdésben. Csak hetekkel korábban hangzott el a budapesti rádióban P., a párt egyik reformerének szájából a *népfölkelés* eufemisztikus fogalma, *s már itt tartanánk?* Pillanatra talán haboztam, de ezt a vonal túlsó végén U. nem vehette észre. *Igen, hogyné. Számomra megtiszteltetés.* Igazat beszéltem, de belül – mint aztán később, első hivatalos összejövetelünkön a többiek is – világosan éreztem a vállalkozás kockázatát. Ép ésszel nem hittem, és még sokáig nem is hittem, hogy *ennek most vége.*

Ami történt, minden előjel ellenére volt váratlan. És persze fájdalmasan és gyönyörűségesen szép is. Meg szorongató.

Reggel, mielőtt az autóbusszal Pestre indultam volna, még beléptem a múzeumba, s kitértem a nemzetiszínű és a fekete zászlót. Már az ajtóban voltam, amikor telefonhoz hívtak. – *Mi az a rongy?* Az első pillanatban nem értettem, mit akar a torz hang gazdája, de az hörögve folytatta: *Nincs nemzeti gyász!* Szó nélkül tettem le a kagylót. Akkor még nem tudtam, mi lesz ezután. Akkor sem, amikor már a temetőben álltunk furcsa, meghatott zavarodottságban a meggyilkoltak és halálukban felejtésre ítélt, holtukban is meggyalázott áldozatok friss kopjafákkal elárasztott régi parcellája s mellette a forradalom nemzeti panteonjának szánt s ekkor megnyitott újabb között.

Pesten Eszterkéékhez köszöntem be, s aztán a hatos villamossal utaztam az Oktogonig (akkor még November 7. tér). Tovább, a Hősök tere irányába, már gyalog mentem. A mind sűrűbb embertömeget követve eszembe sem jutott, hogy mehetnek a földalattival is. Újra és újra barátok, ismerős arcok. Nem tudom, már nem emlékszem, mikor csordult ki szememből az első csepp könny. Amikor N. Lajossal találkoztam, már megállíthatatlanul, patakokban öntötte el az arcom. Lajos is csak a kezemet szorította meg szóltanul. Aztán így mentünk együtt a tér, a három évtizede meggyilkoltak ravatala felé.

Ferdinandy György

ÉHÍNSÉG A PARADICSOMBAN

Francia írásom története

Ezt a történetet – elfranciásodásom naplóját – már megírtam egyszer. Most, húsz év után, döbbenet látom, hogy életem legnagyobb kihívásáról: írói munkámról, még csak szó sem esik ezeken a lapokon.

Először azt hittem, tévedés az egész, és hogy ez a fejezet valahogyan kimaradt. Be kellett azonban látnom, hogy ez így nem igaz. A száműzött mindennapos tipródása a jelek szerint annyira megviselt, hogy tulajdonképpen mesterségemről önéletrajzomban egy árva szót sem tudtam ejteni.

Pedig hát ezért volt minden. És a lényegét hallgatom el, ha tragikomikus francia írásómat továbbra is eltitkolom. Ezért kezdek itt most újra mindent. Hátha így teljesebb lesz a kép, és nem kell majd ezért az érthetetlen mulasztásért szégyellnem magam.

1

Mindennek van előzménye. Ennek az én fene nagy francia írásómnak is. Az igaz, hogy ott, Galliában láttam először nyomtatásban a nevemet. De összehordtam én már korábban is hetet-havat. Tízéves koromban a szép Leithner Margithoz írtam az első versemet. Nincs ebben semmi különös. A papnöveldeben, ahol éltem, a kisfiúk kórus-

ban írták a szerelmes verseket. Az a költemény sajnos elveszett. Leithnerék elköltöztek, a szép, szőke Margit soha nem is kapta meg. Korábban pedig nem írtam én soha semmit. Tízéves korom előtt boldogan éltem. A művészet a sérülteké! – állítja mestere, Füst Milán. És én még nem szenvedtem el az első sérüléseket.

Milán bácsi megállapítása tökéletesen passzolt az őseimre is. Mert voltak közöttük is íróemberek. Színdarabokat ötlöttek, családragényeket, kétségbeejtő költeményeket. De hát valamennyien jómódban, szeretetben éltek. Kegyetlen sorsuk megtagadta tőlük a remekműveket ihlető termékeny sérüléseket.

Ezzel el is intéztem volna az előzményeimet. Ez a papnövelde ejtette rajtam az első mély sebet. Túl akartak adni rajtam, magamra maradtam. Én pedig – mi mást tehettem! – megírtam az első versemet.

Ezen a ponton el kell oszlatnom egy makacs előítéletet. Mert hát azért történt velem egy s más régebben is. Apám eltűnt példának okáért, a házunk romba dőlt a világháború végén, az úgynevezett ostrom alatt. Engem azonban, meg kell mondjam, ez a csetepaté nem nagyon izgatott. A szeretetlenség volt az én első sérülésem. Az, hogy túladtak rajtam, száműztek a gyerekkor paradicsomából, ha ugyan paradicsomnak lehet nevezni a családi ház helyén füstölgő üszkös romokat.

Gyanítom, hogy ez a seb, a szeretetlenségtől való félelem, a későbbiek során sem gyógyult be soha teljesen. Ez ihletett egész életemben. Ennek köszönhettem többek között francia íróságomat.

Szerelmes verseket ugyan írtam később is, a szép Leithner Margit után, még egy novellát is, amit szeretett tanárom, Kuthi Berci fel is olvasott. Ez az utóbbi, ma úgy látom, gyanúsabb: prózát nem írtak sem a seminaristák, sem a szerelmes közép-európai kamaszok.

Később, gimnazista koromban, megpróbálkoztam az eposzokkal is. Csokonai modorában, őt választottam magamnak abban a korban, amikor mindenki választ magának csillagot.

Tétován tébláboltam a világban, kalandok, műfajok és mesterek között. Az iskola a maga dogmáival semmiféle kapaszkodót nem adott, ezt talán fölösleges is mondanom.

Boldog voltam, a magam módján. Évekkel később írtam meg a második novellát. Katonakoromban, megint csak száműzötten és magányosan. Hogy miről szólt, ha megölnének, se tudnám megmondani. De tény, hogy ez volt az első próbálkozásom, amit legépelte egy ápolónő, a Honvéd Kórházból, a Róbert Károly körúton. Az Irodalmi Újságnak küldtem el, semmi jobb nem jutott eszembe. A választ Révainé sk. írta alá. Ferdinád Geyza autóbuszkalauz írása még nem érett meg arra, állt a nyúlfarknyi iratban, hogy a nagy nyilvánosság elé lépjen vele. Sokáig őriztettem ezt a levélkét. Azután – a közbejött sajnálatos események miatt – kis könyvtárammal és kosárnyi limlommal együtt ez is elveszett.

Megpróbálok visszaemlékezni rá, mik is lehettek akkor, húszéves koromban, az olvasmányaim. Szüleim könyvtárát az ostrom alatt a sárba taposták a lovak. Lemostuk, kivasaltuk. Anyám az ágyneműtartóban tárolta Shakespeare-t, Csathó Kálmánt és Sipulusz humoreszkjeit. Onnan szedegettem ki őket gimnáziumi éveim alatt. A Piarista közzel szemben volt egy antikvárium, ahol átvette a könyveimet egy szürke köpenyes, szemüveges ember. Az árukból megebédeltem az utolsó óra után. Az Astoriában, ami talponálló volt azokban az időkben, egy Csathó Kálmánért akár csipetkés bablevest vagy grenadírmarsot is ehetett az ember, állva, természetesen, mint a lovak.

Menet közben persze el is olvastam a könyveket. Mire befejeztem a gimnáziumot, szüleim könyvtárából az ágyneműtartóban legfeljebb néhány háborús bűnös maradt. Nyírót és Vaszarjt nem vették át az antikváriumok.

Később, amikor lett állásom (Mit állásom! Munkahelyem!), elkezdtem visszavásárolni ezeket az elkótyavetyélt remekműveket. Persze leginkább az Olcsó Könyvtár kiadványait és közöttük is a franciákat, merthogy francia szakon felvételiztem az egyetememen. Romain Rolland-t olvastam, a *Manon Lescaut*-t, nagyszerű dolog volt ez az Olcsó Könyvtár, még akkor is, ha nem a legújabb irányzatoknak adott helyet.

Volt viszont egy rossz papírra nyomott, vászonkötéses József Attila-kötetem.

Hát csak így, autodidakta módra, összevissza, vegyesen. A kedvenc regényem az *Álmokháza* (Heltai Jenő) volt, és Török Sándortól *A hazug katona*. Tegyük még melléjük Déry Tibort és Füst Milán esztétikáját, ezeket már később, az egyetememen.

Ilyen örökséggel vágtam neki a nagyvilágnak. Ez és nem más volt a tarsolyomban, amikor pimaszul és felelőtlenül elkezdtem írni, odaát Galliában, a francia – vagy legalábbis franciának képzelt – remekműveket.

Ezen a ponton jut eszembe, hogy annak idején, még a papnöveldeben, egy szombat délután moziba vitték a seminaristákat a papok. Hosszú, kígyózó sorban gyalogoltunk, a mozi odabent volt, a faluban. Aznap francia filmet adtak, egy kislány szerelmi kalandját, ami rosszul végződött. Az izgalmasabb jeleneteknél mindig elszakadt a film, de a hősnőnek így is nagy, hegyes hasa nőtt, és ebből mindenki kitalálhatta az előzményeket. Nyilván ezért is választották ki számunkra éppen ezt a filmet a papok.

Engem azonban nem tudtak megijeszteni. Akkor jegyeztem fel valamelyik füzetembe, hogy költő leszek. Nem a Somogyban, mint szegény Csokonai, hanem Párizsban. A Szajna partján. Azt pedig csak magamban tettem hozzá, hogy el fogom venni a filmben szereplő Marina Vladyt.

1956-ban, a forradalomban azután megnyíltak a határok. Nem volt többé akadály, hogy megvalósítsam az álmaimat.

A menekülttáborban élt egy szomorú szemű tízéves leányka, Tüdős Júlia. Míg a felnőttek a rádiót hallgatták, egy este neki is elmondtam a terveimet. Júlia Kolumbiába készült, a rokonai – úgy emlékszem – ott voltak földbirtokosok. Párizs álomnak, távoli álomnak tűnhetett neki. Aznap este, a Kossuth rádió hírei után mégis felágaskodott, és megcsókolta a szájamat.

– *Je vous aime!* – kiáltotta, és elrohant.

Ez a gyors elismerés megpecsételte a sorsomat. Költővé avatott: akár vissza is fordulhattam, elértem a céloimat. Későn: hamarosan megérkezett az értesítés: indult az ösztöndíjasokat szállító párizsi vonat.

Le is szálltam, amint megérkeztünk francia földre, párizsi ösztöndíjasok. Strasbourgban lettem egyetemista, egy olyan helyen, ahol még csak nem is franciául beszéltek. Megint csak úgy, mint a szemináriumban: peremvidéken. Az ilyen döntések – döntések vagy véletlenek? – később is gyakran befolyásolták a sorsomat.

De hát itt voltam Galliában. Megkezdhettem francia írószámomat.

2

Az még csak hagyján, hogy az elzásziak a maguk rajnai dialektusában intézték a közös dolgaikat. De nekem, aki franciának készültem, illett volna Voltaire és Rousseau nyelven reklámozni magam. Az igaz, hogy addig-addig felvételiztem, még odaát az óha-

zában, amíg ez-az mégiscsak rám ragadt. Nem vertek át a fűszeresnél, és el tudtam olvasni az újságokat. Az ilyenekre mondták nálunk, hogy perfekt francia.

Itt Elzász-Lotaringiában azonban nyomban pofon vágott az első diáklány, akinek felajánlottam, hogy legyen a tanárnóm. Nem tudtam, hogy ilyen szövegkörnyezetben a *maîtresse* elsősorban nem tanárnőt jelent.

Tanultam hát. A remekműveket későbbre kellett halasztanom. Ahhoz, hogy belevágjak, különben sem voltam még elég boldogtalan. Szobatársammal, Hertzog Robival Gérard de Nerval fordítottunk. Magyarra: erre mondtuk, hogy franciául tanulunk. Színházba jártunk, megnéztünk egy Victor Hugo- és egy Anouilh-darabot. Megállapítottuk, hogy a franciák hol felszínesek, hol dagályosak. Minket lefasisztáztak, de ez volt a legkevesebb. A jobb családoknál, ahová meghívtak egy-egy vasárnapi ebédre, hős fiúknak titulálták a magyar diákokat.

Első írásaimban próbáltam elmagyarázni, hogy mi fán terem az emberarcú szocializmus. A munkástanácsok mumusával riasztgattam a derék gyárosokat, amíg apránként minden vasárnapi ebéd elmaradt.

Alig egy hónappal az érkezésem után meghívott Lyonba a helyi napilap, a Progrès tulajdonosa. Kisgyerekkorában, Budapesten, nagyapám szúrta fel Hamelin úr fülét, innen eredt ez a fél évszázados kapcsolat.

Rendes emberek voltak. Felöltöztettek, Jean még egy *Nouvelle Héloïse*-zal is megajándékozott. Ami engem illet, nyárspolgárnak neveztem őt és a vendégeit, mert a tiszteletemre még néhány újságíró is meghívott. Emlékszem, a Progrès moszkvai tudósítója vérig sértett, amikor azt állította, hogy Budapesten végül is nem volt sok halott. Ezek itt más nagyságrendben gondolkoztak. A gyarmatbirodalmak nem számolgtják az áldozataikat.

Elég nevetséges lehettem ott a franciák között hosszú hajjal – háréval – és csónaciban. Mindent elisméltettek velem, nem értették, hogy kinek a nevében beszélek: az első időkben rendszeresen többes számban fejeztem ki magam.

Az írásaimat ezek után vissza sem adták. Fogalmam sincs, hogy miről szólhattak. Nem tartottam róluk másolatokat.

Innen nagyapám párizsi barátaihoz mentem. Hamelin úr kifizette a jegyemet gyorsvonaton. A Gare de Lyonba érkeztem. Végigvonszoltam a peronon a használt – az ajándék – ruhával dugig tömött kofferomat. Portmannék csak délutánra vártak, beültem egy fodrászhoz, levágattam a hajamat. Párizsban szikrázott a hófehér februári nap. Séáltam a boulevard Saint-Michelen. Üres kézzel, mert míg engem fésülgetett a figaro, ellopták a ruháskofferomat.

A szenátoréknál két szúrós szemű özvegyasszony fogadott. Nagyapám kollégájának mind a két fia elesett Indokínában, nem vették jó néven tőlem sem, hogy életben vagyok. Kaptam itt is egy koffernyi használt ruhát. Nyilván ezért méregettek az özvegyek: magasabb lehettem, mint a két hősi halott.

Ezzel véget is ért első párizsi utam. Fellelegeztem, amikor megtaláltam a strasbourggi vonatot. Ezúttal a Gare de l'Esten, stílusosan. Innen indult haza Ady Endre is. Én meg, mint mindig, most is leszálok félúton.

A vonat egész éjjel robogott. Nem aludtam, már-már megmoccant bennem egy kis jóleső boldogtalanság. Láttam már, hogy Párizsban – Léda nélkül – sok babér az én számomra sem terem. Írások nélkül, üres kézzel pedig még annyi sem. Azután megérkeztem, és Strasbourg felett kisütött a nap.

A pályaudvaron várt a diáklány, aki átjavította a kézirataimat. Mi lett velük? – kérdezte. Nem feleltem. Tudtam már, hogy nem a szórenddel van itt baj, és nem a múlt

időkkel. Hogy ezeknek itt – a szürkéknek, mert így neveztük őket – nincs mit mondanom.

Az új frizurám megtette a hatását. Nem volt már rám írva, hogy apatrida, magyarán hontalan vagyok. Kis korrektorom egyre gyakrabban meglátogatott. Boldog szerelmünk korai időszakát itt most nem részletezem. Mindezt már megírtam, és mondjam-e újra, hogy a boldogság az én szakmában – úgy tudtam – természetellenes állapot? Anniban talán mégsem fölöslegesek ezek a jegyzetek, hogy rögzítük – fehéren feketével – gazdátlan téblábolásomat.

Húsvétra világoskék könyvecskét hozott a diákotthonba a posta, a politikai menekültek genfi útlevelét, amelyben először láttam nyomtatott betűkkel leírva, hogy állapotomra nézve hontalan vagyok.

Nem tétováztam, útnak indultam azonnal. Akkor léptem át először legálisan, útlevelemmel egy országhatárt. A németekhez átszökdöstünk addig is, a strasbourgi rendszámú kocsikat nem ellenőrizték a Rajna-hídon. De most Belgiumba mentem, egy másik ismerős családhoz. Ezek, Demerbe-ék, nem foglalták el az országot, és nagyapám sem szűrta fel a fülüket. Egyik felmenőjük kollégája volt az öregnek, innen eredt a kapcsolat. Most látom: már fél éve kint voltam Nyugaton, de még semmit sem tettem a magam erejéből. Nagyapám, a professzor nyúlt minden esetben a hónom alá. Az öregúr, aki immár tíz éve elpusztult a világháborúban.

Itt is jól bántak velem. A bácsi elvitt a brüsszeli egyetemre, lett volna ösztöndíjam Belgiumban is. Neki mutattam meg a forradalom humoráról szóló új írásomat, a franciára fordított budapesti vicceket.

Elofvasta, bólintott, zsebre tette. Meg volt rökönyödvé, látszott az arcán. Nyilván nem értette, hogy a borzalmakon Kelet-Európában nevetnek az emberek. Azt javasolta, hogy minden anekdotámhoz írjak lábjegyzeteket.

Például ahhoz a kérdéshez, hogy ki várta legjobban a Mikulást. (Sztálin, mert már októberben kitétte a csizmáit!) Tudni kellett, hogy a szobor helyén, a talapzaton, a két bronzcsizma fent maradt. Az sem volt világos, hogy az orosz tankok miért hajnalban jöttek be Budapestre. A válasz az lett volna, hogy azért, mert akkor még aludtak a gyerekek. De honnan a tankok, és miért a gyerekek?

No mindegy, írásom néhány nappal később megjelent. A *Province* hozta le, a legnagyobb vallon napilap. Így láttam magam először nyomtatásban. Monsban, Hainaut tartományban, két hosszú hasábon, előkelő helyen.

Nem tudom, hogy a derék vallonok nevettek-e a vicceimen. A *Province*-nek később is írtam. A házigazdám küldte utánam a honoráriumokat, mert a Borinage napilapja honoráriumot is fizetett.

Akkor ott Belgiumban nem tartottam nagy dolognak ezt az esetet. Később, az évek során azonban óriássá nőtte ki magát az emlék. Monsba még ma, fél évszázad után is ellátogatok. A belga családból már senki sem él, egyedül ülök a Plott asztalánál, a ténren. Olvasom a *Province*-t. Az első fórumomat.

Strasbourgban semmi sem változott. Bejártam újra az egyetemre, írtam tovább a dolgozatokat. II. Józsefről, a felvilágosodásról. Csupa magyar tárgyú tanulmányt, mert professzorom, Georges Livet, akkoriban a Habsburgokkal foglalkozott.

Értekezéseket már elég könnyen írtam hat hónap után. És hát szerelmes voltam, mint a nagyágyú.

Más azokban az időkben nem is foglalkoztatott.

Csak most, hosszú évek után jut eszembe, hogy valamit hoznom kellett volna magammal. Messziről jöttem, egy távoli, furcsa világból, ám a *Lettres Françaises*-t és a

Manon Lescaut-t olvastam ott is. Nem ismertem a saját világomat. A nálam idősebbek könnyebben boldogultak. De nekem nem volt múltam, nekem itt a semmiből kellett felhúznom a sáncaimat.

3

Ami ezután következett, az bizony árulások – hűtlenségek és szószegések – hosszú sora. Kezdve a legszégyenletesebbel. Mert én ezekben az első időkbén – bevallom – elvesztettem a hitemet. Franciaság ide vagy oda, magyarul írtam az első elbeszéléseimet.

A legelsőnek – emlékszem – a *Karácsonyi levél* címet adtam, ezt azután *Téli levélre* helyesbítettem, mert régen elmúlt már a karácsony, mire a müncheni *Nemzetőr*-ben megjelent. Szomorú szövegek sorakoztak utána, és rosszak, mint a bűn, ma, fél évszázad után ezt is nyugodtan hozzátehetem.

A legelviselhetőbb az volt, amikor kifiguráztam az emigráns közéletet. Ezen legalább nevetni lehetett. Írásaimat *Ferde Nándi, flüchtling-láger* néven írtam alá. Több magyar fórumot felszólítottam, hogy tegyék már oda valamelyik cikk alá, amit véletlenül senki sem írt, ezt a „sok vihart látott menekültnevet”.

Ezen az első kisikláson persze segíteni lehetett. Elég lett volna franciául írnom a soron következő szöveget. Egy másik árulásom azonban még az elsőnél is végérvényesebben meghatározta az életemet. Én ugyanis megnősültem, ugye, milyen hihetetlen? Elvettem a diáklányt, aki fordította – pontosabban: aki átjavította – francia elbeszéléseimet.

Mentségemre azt szoktam felhozni, hogy együtt, kettesben, jobban ment a munka. De hogy mit műveltünk mi kettesben, azt most itt talán nem is részletezem. Hamarosan meg is született Mihály, az első gyermekem.

Az az igazság, hogy én ott, a messi idegenben (Nyugat-Európát így nevezték azokban az időkbén emigráns íróársaim) félelmetesen egyedül éreztem magam. Otthoni szóhasználatával egy kis melegségre vágytam. Nem tudtam, hogy egy francia diáklánynak, aki valami hozzám hasonló csavargóhoz köti az életét, éppen az hiányzik, amiből nekem már elegendő van. Egy szó, mint száz, a kaland.

Így kezdődött a nagy félreértés, amiért botor fejjel odaadtam a függetlenségemet.

Nos mindegy, nem panaszkodom. Ebből a szerelemből született a *L'île sous l'eau*, első szőröstül-bőröstül franciául írott szövegem. A bőrömből persze nem tudtam kibújni: a témája, a története magyar volt ennek is. Híre ment, hogy Márton Laci – ő lett volna? – telket vett valahol a Loire folyó árterületén. Azután, mire leköltözött volna a birtokára, a tavaszi áradások elvitték a szigetet.

Ez a kaland persze csak a címet adta. *L'île sous l'eau* azt jelenti, Sziget a víz alatt. A történet maga Budapesten játszódott, és nem szerepelt benne semmilyen sziget. A szerencsét mégis ez az allegória hozta meg. A kongresszuson, ahol kiállítottuk, a madagaszkári pedagógusok – micsoda nagy félreértés! – felvásárolták a kétszázötven kötetet. De erről később! Ez már az első francia könyvem dicsőséges utóéletéhez tartozik. Házasesetem hajnalán a Sziget még csak meg sem jelent.

Kőműves voltam, Füst Milánt olvastam munka után. *A feleségem története*, ami akkor jelent meg, még át is javítottam. A fordítás kétségbeejtően gyengére sikeredett. Eleinte a hozzám hasonló kallódó emberekről írtam, egyik kéziratomat elküldtem az akkor még londoni *Irodalmi Újságnak* is. A szerkesztőségéből Pálóczi Horváth György válaszolt. „Olyan, mint egy egyetlen húron elpengetett szomorú kis nóta” – írta. *A mene-*

küldő ember – ez volt a novella címe – azután valahogyan elveszett. Máshová pedig nem küldtem el a szövegeimet.

1958 nyarán kaptam a hírt, hogy egy kölni magyar lap, az *Ifjúmunkás* szerkesztőt keres. Meglátogattam Fenyvessy Jeromost, a „lányos ajkú apátot”, a főszerkesztő fizetése azonban még lakbérre sem lett volna elegendő. Így aztán ez a nagy reménység is füstbe ment. Faragtam tovább a terméskövet a dijoni pályaudvaron.

Aki csak elolvassa ezt a visszaemlékezést, észre fogja venni, hogy időről időre mindig jelentkezett az életemben valami váratlan lehetőség. Én pedig rendszeresen elpuskáltam az esélyeimet. Volt bennem – talán ma is van – valami alapvető sikerellenesség. Egy furcsa, obskúrus érzés, hogy valamit elárulok, ha beadom a derekamat.

Itt volt például ez az újságírói állás. Egy szép napon jött Hamelin úrtól, a lyoni *Progrès* tulajdonosától egy rövidke levél. Jelentkezzem a dijoni napilapnál, ahol ő már bejelentette az érkezésemet. Hát igen, ebből lehetett volna valami. Én azonban nem mentem el a *Bien Publique*. Magam helyett elküldtem a feleségemet. Így aztán keverhettem tovább a habarcsot. Újságírói karrieremből semmi sem lett.

Röplabdáztam is, a dijoni, majd az elzászi vasutasok csapatában, húszévesen az ember sok mindenbe belefog. Időközben visszakerültünk Strasbourgba, ahol barátaim éltek. A fiúk, akikkel együtt vágtunk neki ennek a szép, új világnak, és akik között majdhogynem otthon éreztem magam.

Volt már tucatnyi francia novellám, de hogy közreadjam őket, eszembe sem jutott. Hogy miről szóltak? Az elhagyott, aprócska hazáról meg ezekről a hosszú hajú, hazátlan fiúkról, akikkel estéről estére összeültünk, hogy megbeszéljük a világhelyzetet.

A röplabdacsapatban volt egy játékos, André Waechter, aki a helyi újság, a *Dernières Nouvelles* nyomdájában dolgozott. Nem emlékszem már, hogyan történt: odaadtam neki egy százoldalas, tizenegy novellácskát tartalmazó kéziratot. Ez a jólelkű fiú pedig kinyomtatta a *L'île sous l'eau* című dolgozatomat. Ötszáz példányban, ami annak idején semmiség volt, de aminek ma itt nálunk örülnének a Kossuth-díjasok. Így történt, hogy az első francia kiadóm nem a Gallimard lett, hanem egy elzászi vasutascapat.

Akkoriban történt, amiről már beszéltem, hogy az első kiadást elkapkodták a madagaszkári pedagógusok. A kongresszuson, ahol kiállítottuk, elterjedt a hír, hogy Madagaszkár ez a víz alatti sziget. Volt, aki elolvasta, lebuktam, de senki sem haragudott rám. A *malgasok* kedves, jóindulatú emberek.

Itt, Strasbourgban egy könyvterjesztőnél dolgoztam. A röplabdázásból nem lehetett megélni, és akkor már másfél éves volt Mihály, a fiam.

Clo, a feleségem – ezt talán mondanom sem kell – már nem javítgatta a kézirateimat. A házasságom elromlott, lassan, de biztosan. Végül is a régi társakkal éltem, és magyarul beszéltem. Vigéc lett belőlem, és nem francia író. Nem váltottam be a hozzámm fűzött reményeket.

Pedig mindent összevetve rendes lány volt ez az én kis asszonyom. Rendben tartotta a panellakást, ahol éltünk, és ha elfogyott a pénzünk, nem tett szemrehányást nekem. A kis Mihályt imádta, vidám volt mindig és jólöltözött. Ebben persze az orvosoknak is volt szerepük. A Városi Kórház könyvtárában, ahol dolgozott, alkalmat kerített rá, hogy kipróbálja a mindig ugrásra kész fül-orr-gége szakos orvosokat.

Minderről nem sokat tudtam annak idején, ma pedig már haragudni sem tudok érte. Húszévesen úgy látszik ilyen mamlaszok a férfiak.

Mint minden újonc, azt hittem én is, hogy könyvem kinyomtatásával véget ért a szerepem. Hogy ettől fogva már ölbe tett kézzel várakozhatom. Meg kellett tanulnom, hogy a kiadó munkája csak ezután következik. Tudatnom kell a nagyvilággal, hogy az én víz alatti szigetem létezik. Arra, hogy hány címre postáztam el ezt a szerencsére filigrán kötetet, csak a beérkezett válaszokból következtethetek. Küldeményemre a kiadók sokasága jelentkezett. Leveleztem velem a Seuil és Gallimard, Robert Laffont és Bernard Grasset, Flammarion, Plon, Calmann-Lévy és Arthème Fayard, hogy csak a legismertebbeket soroljam. A lektori véleményekben mindig a *malheureusement*, a sajnos szócskával kezdődött a második bekezdés. Örültem nekik így is: a nagyok, íme, figyelmükre méltatták a művemet.

Kevésbé örültem a felsőfokokban lelkendező leveleknek, amelyekből a strasbourgi panellakásba ugyancsak több tucat érkezett. Ezekben a legkülönfélébb műkedvelő társaságok tudatták velem, hogy remekművet írtam, amiből egy szerény összegecske ellenében örömmel közölnének néhány részletet.

De hát úgy tűnt, hogy ez is a terjesztés csapdáihoz tartozott. Megtanultam, hogy az irodalom országútja jóakarókkal van kikövezve. Később *Requins, truands, dilettants (Cá-pák, dilettánsok, gazemberek)* címen meg is írtam ezeket az emlékeimet.

Múltak a hetek és a hónapok. Banktisztviselő lettem, abbahagytam a vigécséget is. Számoszlopokat kellett kipipálnom, ezért kaptam a fizetésemet. Hatkor keltem, fél hétkor keresztülsétáltam a városon. Ezek voltak az életemben a legbékésebb pillanatok. A *Sziget* megjelenése után abbahagytam a francia írást. Rigmusokat firkáltam, magyar nyelvű úgymond verseket.

Nem voltak jobbak ezek sem, mint az első prózai próbálkozásaim. De őszinték és olyan kétségbeesettek, hogy egyikük-másikuk még ma is elszorítja a torkomat. Hiába volt már fiam és feleségem, magányos maradtam és reménytelen.

Emigráns folyóiratok közöltek, párizsiak és müncheniek, „kinyílt előttem a világ, a nagyvilág”, de ebből a nagyvilágból hamar elegem lett. A kalapácsot ugyan – mint a nóta mondja – megemltem, ebben a magányos lázadásban azonban nem volt sok köszönet. Utolsó francia szövegeim a banktisztviselőkön gúnyolódtak, a bürokrácián. A *Madárijesztő* magyar diákjáról lerágják a nadrágot a kutyák, miközben eszi az ingyen-ebédet, és jótékonykodó hölgyekkel cseveg. A *Fiaink*ban pedig vérszomjas csócselék műve a budapesti forradalom.

De voltak ennél veszélyesebb húzásaim is. A *Monzami* című vers például az algériai gyarmati háború kellős közepén az arabok mellett teszi le a garast. Erről írta nekem a párizsi *Ahogy Lehet* szerkesztője, Rezek Román, hogy „gyújtsak rá egy kis papírt, mert nem jó, ha ilyesmit találnak egy idegennél a franciák”. Máig sajnálom, hogy ez a kézirat nyomtalanul elveszett.

Leveleztem velem mások is, intelmekkel látott el Faludy György, Megyery Ella és a bécsi Kovách Aladár. Neki, a Nemzeti Színház rövid életű igazgatójának, sokat köszönhetek.

Közben megszületett Veronika lányom, hozzá írtam az aránylag legelviselhetőbb szerelmes verseket. Ezek közül néhányat Anne-Marie de Backer, a francia költőnő is lefordított. Mindig akadt valami apróság, amiben megkapaszkodhatott az ember, ez is azokhoz a keserves évekhez tartozott. Volt egy-két jó barátom, és igen, még mindig, még akkor is szerettem a feleségemet.

Időről időre mindig nyílt tehát az életemben valami váratlan lehetőség. Most is, amikor már semmire sem számítottam, jött Párizsból egy távirat. A *Sziget* elnyerte a Del Duca-díjat. Akkor, hirtelen, fel sem tudtam mérni, hogy ez az elsőkönyvesek számára alapított elismerés mit jelent. Egy csomó pénzt mindenestre, és a mi helyzetünkben, azokban az időkben ez volt a legfontosabb.

Cino Del Duca úr, a mecénás, az V. Györgyhöz címzett nagy múltú szállodában fogadta a díjazottakat. A díszterem két oldalán – megszámloltam – nyolc-nyolc virágzó cseresznyefa állt, és maga André Maurois, a Mester adta át a borítékokat. Kedves, szelíd öregúr volt a francia irodalom doyenje. A terveim iránt érdeklődött, megkérdezte, hogy kikkel ismerkedtem össze a George V. dísztermeiben.

Hát igen. Ez lett volna itt a nagy lehetőség. Én azonban nem tudtam élni vele. Félicien Marceau volt az egyetlen író, akivel szóba álltam. *A tojás* sikeres színpadi szerzője szürke kis ember volt, de nevetni, emlékszem, szeretett. Soron következő vígjátékának magyar menekült lett a hőse. Egy fiú, aki állítása szerint hozzám hasonlított. Én azonban nem ismertem magamra. Visszautaztam Strasbourgba, és ezzel el is ástam a George V.-ben létrejött irodalmi kapcsolataimat.

A legfontosabb azonban mégiscsak az volt, hogy felfigyelt rám Robert Kanters, a féltelmetes kritikus. Néhány héttel később kéziratot kért tőlem Céline és Cendrars kiadója, Denoël. Kéziratot, azám! Csak hogy nekem a *Sziget* óta nem született új francia kézirat. Az első könyvem nem is lett más, mint a röplabdacsapat által nyomtatott füzet bővített változata. Ezzel az *Éhínség a paradicsomban* (*Famine du Paradis*, Denoël, Párizs, 1962) című opusszal kellett volna megalapoznom párizsi írószámomat.

Mintha már mondtam volna, hogy szeretem végigcsinálni a dolgokat. Még nem tudtam, hogy ez a kapcsolat Denoëllel is harminc éven át fog tartani. Könyveimet olyan írók gondozták, mint Colette Audry és Georges Piroué, hat kötetem került ki a kezük alól, hibátlan, szép kötetek.

Így utólag könnyen beszél az ember. De kétségtelen, hogy nem jó dolog, ha a dicsőség hirtelen az ember nyakába szakad. Az *Éhínségre* ugyanis felfigyeltek a minden új hangra érzékeny párizsiak. A *Figaró*ban Bernard Pivot beszélgetett velem, Robert Escarpit, Alain Bosquet írtak rólam az *Arts* és a *Nouvelles Littéraires* hasábjain, hogy csak a legismertebbeket soroljam.

Egy szó, mint száz, mi más tehettem! Elhittem nekik, hogy több, mint fiatal ígéret, egyenesen valamiféle napkeleti géniusz vagyok. „A hétköznapi költészet!” – írta Christian Yve, és *Egy nagy novellista!* cím alatt ismertetett a marseille-i napilap. „A világban talán még nem, de a francia irodalomban kétségtelenül megtalálta a helyét” – állította a *Parisien Libéré*, Claude Béllanger fóruma.

Hát csak így. Egész életemben nem beszéltek rólam annyit, mint ezek a derék franciák néhány hónap alatt.

Megismerkedtem azokkal a magyarokkal is, akik már évtizedek óta itt éltek Galliában, és akiket többé-kevésbé befogadott a francia irodalom. Pártomat fogta Gara László. Írt rólam Arnóthy Kriszta és Fejtő Ferenc. Nem volt nap, hogy ne hozott volna a posta valami újságkivágást vagy felkérést, biztató, baráti sorokat.

„Biztosak vagyunk benne, hogy írói kvalitásai könyvelői karrierjével párhuzamosan fejlődnek tovább” – írta munkaadóm, a strasbourgi bank. Én pedig felmondtam, mi más tehettem! Nem pipálgattam tovább a számoszlopokat.

Az Elzászon átutazó Weöres Sándor már francia írónak aposztrofált, és még csak nem is ironikusan. Aznap, emlékszem, elmentünk megnézni a Maginot-vonalat, az erőd-

rendszer, amit évekig építettek a franciák, és ami 1944-ben, mint tudjuk, egyetlen puskalövés nélkül elesett.

Az Oginot-vonal! – mondogattuk. Jó alkalom volt élcelődni a világháborús tábor-nokokon. A franciákat akkor már jó szívvel kinevettem, de ő, Sanyika, érdekes, nem nevette ki frissen mázolt francia írószámomat. Mintha még valami kis irigység is bujkált volna benne. Ami engem illet, én őt irigyeltem. A magabiztosságát. Körülöttem a nyelv-váltás éveiben minden elbizonytalanodott.

Mindenesetre jól beboroztunk. Francia író lettem, renegát, valóra váltottam az álmaimat. Mit számított, hogy a fiókomban nem lapult még egyetlen árva francia kéz-irat!

5

Volt azután egy harmadik árulásom, valamennyi között a legvégzetesebb. Én ugyanis – akármilyen hihetetlen – megszoktam a vastapsot alig néhány hónap alatt. Ha nem hozott valami újabb recenziót a posta, nem is éreztem jól magam. A könyvsorozatba, amit terjesztettem (mint mondtuk: terítettem), a magam portréját ragasztottam be Balzacé helyett, és csodálkoztam, hogy ezen a szubsztitúción senki sem nevet. Én magam biztosra vettem, hogy tervezett – mind ez ideig megíratlan – szövegeimmel egyszer még valahol itt, a francia klasszikusok között lesz a helyem.

Biztató jelekben persze nem volt hiány. Az elzászi Brocéliande Kiadó hamarosan díszkiadásban adta ki *Éhínség*emet. Ebbe a két és fél száz oldalas kötetbe bevontam Gérard Oppermann és Alex Schneidert, strasbourgi festő barátaimat, sőt maga Louis Babocsay, a párizsi művész tervezte a borítólapot. Ő, Lajos, már régen nem él. Életmű-ve elkallódott, olyannyira, hogy itthon, az óhazában teljesen ismeretlen maradt. Ma mélyen szégyellem magam, ha ezekre a méltatlanul elfeledett fiatal művészekre gondolok. Ha legalább most fel tudnám hívni rájuk a figyelmet! De én még ma, fél évszázad után is csak nevetséges francia írószámommal foglalkozom.

Az utószó írója, Bajcsa András a magyar irodalom történetét foglalta össze negyven sűrű oldalon. Bandi bácsi, a kiváló Montaigne-fordító, Weöres Sándor és Kolozsvári Grandpierre Emil, Emici barátja valahol Strasbourgban van eltemetve. Befödte őt is az idegen föld és a feledés sűrű pora.

De akkor, huszonevésen, ki gondolt az elmúlásra! Párizsban töltöttem az időt, meghívott Arnóthy Kriszta és az akkor már világhírű politikai író, Fejtő Ferenc. Emlékszem, Fejtőék vidéki háza felé kocsikáztunk, és Feri mellett egy magyar asszony, a szőke Gy. Erzsi ült a kocsiban. Arról beszélünk, hogy miért nem kapta meg a Nobel-díjat Füst Milán, és én, az újdonsült francia tele szájjal magyaráztam, hogy *A feleségem története* francia fordítása csapnivaló. Csak odalent, vidéken árulta el Feri, hogy a kérdéses munkát szőke útitársnőnk készítette el, megrendelésre, rekordidő alatt.

Csupa ilyen emlék merül fel francia írószámom mély vizéből. Még rosszul, hibásan beszéltem, de már fontos, meghatározó jelenségnek képzeltem magam.

Pedig nem hiányoztak a figyelmeztetések, ezt is el kell itt mondanom. „Ideje, hogy mélyebbre ássak!” – mondta Robert Kanters, aki emlékeztetett, hogy a *Famine* diadala „succès d’estime”, azaz erkölcsi siker, és hogy most már bizonyítanom kell, ha nem akarom, hogy ellefejljenek a felszínes és szórakozott párizsiak.

Lett egy rosszkedvű kritikusom is. „Elegünk van az ilyen Duna-parti Durand-okból!” – írta a baloldali *Libération*, ahol nem szerették tébláboló kisember hőseimet.

Nem volt mit tenni, újra írni kezdtem. Megpróbáltam jobban kidolgozni a történeteimet. Nem mertem megkérdezni Kanters úrtól, hogy a „mélyebbre ásni” az ő szóhasználatában mit jelent. Novelláskáimat strasbourgi újságok közölték, és ez az áhított világhírtől bizony fényévnyi távolságra esett.

Magyarul verseket írtam. Ezeket Molnár Jóska müncheni nyomdája adta ki. Jézus-Mária! – írta róluk elborzadva a párizsi jó barát, Keszei. Végül is termékeny tudathasadásnak tűnt: franciául írni a prózát és magyarul a verseket. Kétségbeesni nem tudtam, csak az anyanyelvemen.

Költeményekkel egyetlenegyszer szerepeltem nyilvánosan. Egy lotaringiai gyár munkásegyletében bemutattam a *Látószeműeknek* című lírai kötetet. Világháborús vendéglátóim előtt egy Fiala nevű nyilasvezér mondta el a díszbeszédet, és ez a továbbiakban végképp elvette a kedvemet az ilyen fellépésektől.

A könyvszakmában dolgoztam, ha lehet ezt így mondani. Fernand Nathan művész-könyveihez Gara László is mindig adott egy-egy csomag Illyés-, Vörösmarty- vagy József Attila-kötetet. Eladtam őket. Az aprócska hazában akkor kezdtek el költőink világsikeréről cikkezni a bulvárlapok.

A prózaírás azonban – erre rá kellett jönnöm – egész embert kíván. Hajnalban ugyan útnak indultam nap nap után, de amikor megérkeztem a terepre, beültem egy kocsmába, és „terítés” helyett késő estig írtam a szövegeimet.

Nehéz idők voltak. Néha összeszedtem magam, és felkerestem valamelyik példaképemet. Jean-Paul Clébert-t, a *Paris insolite (Ismeretlen Párizs)* íróját Province-ban, a Lubéron hófödte csúcsai alatt, Céline-t a külvárosi pavilonban, ahol utolsó éveiben lakott. Sokat nem tanultam egy-egy ilyen látogatásból, ha csak azt nem, hogy pályatársaim is szegényesen éltek, a babér náluk is csak a bablevesben termett, a fene nagy dicősség nem létezett csak papíron.

Mégis, mégis! Sokat olvastam ezeken a vidéki körútjaimon. Cendrars-t, Nathalie Sarraut-t, Lévy-Strausst és Duhamel *Salavin*jeit, mindent, összevissza, jöttmentek és autodidakták szokása szerint. Gide-et, Camus-t, Ionescót, sorolhatnám holnapig. Hála nagyvonalú főnökömmek, Náthán bácsinak, behozhattam a lemaradásomat.

Otthon egyre szűkebb lett a panellakás. Kisfiam után 1961 tavaszán megszületett Veronika lányom, a második gyerek. Nem volt pénzünk: ajánlatos lett volna nagyobb lelkesedéssel terítenem.

Volt ezekben az időkben egy furcsa lázadásom: folyóiratot alapítottam, a *Szomorú Vasárnap* című egyszemélyes gúnylapot. Műfaja „gyalázkodó névtelen levél” lett, és „időszakos lelki kalauz: az emigránsélet képtelen melléklete”. A kétszáz példányban megjelent szennylapnak váratlan visszhangja támadt. Hamarosan munkatársai közé sorolhatta Thinsz Gézát, Határ Győzöt, Sárközi Mátyást és az otthoniak közül Abody Bélát, mert a *Vasárnap* a szerzők lakhelyétől függetlenül közölte a beérkezett írásokat.

Akármilyen különös, ez a magyar nyelvű publicisztika is franciaságom történetéhez tartozott. Így, ezen az úton szakítottam az emigrációval. Úgy képzeltem, hogy ha minden hidat felégetek magam mögött, előbb-utóbb francia íróvá leszek.

És akkor, a hatvanas évek elején, közölni kezdtek a nagyobb, a színvonalasabb emigráns folyóiratok. Az *Új Látóhatárban* megjelent a *Gyerek*, az *Irodalmi Újságban* a *Szatír*, még a *Krokodil Grósz*t is befogadták a párizsi Műhelyesek. Úgy tűnt, hogy – ha tetszik, ha nem – itt, a vadnyugat légi üres terében is előbb-utóbb magyar és nem francia íróvá leszek.

Olyan pártfogóim támadtak, mint Enczi Endre és Borbándi Gyula, otthon, Budapesten pedig Örkényék és Karinthy Cini baráti köre. Cini leveleit ma is őrzöm. Bizta-

tott, tanácsot adott, elolvasta az írásaimat. Ma sem értem, miért őriz róla olyan egyoldalú képet a honi íróársadalom.

Másrészt a franciák sem hagytak magamra. A Kultuszminisztérium alkotói ösztöndíjat adott, olyanok szóltak az érdekeemben, mint Pierre Pflimlin, a Generális minisztere, vagy a lyoni Rhône Akadémia. Nem feledkeztek meg rólam a strasbourgjak sem. Camille Schneider a rádiónál, Paul Ahne a Városi Könyvtár sáncaiból támogatta eseten próbálkozásaimat. Az elzászi írók színe-java azonban az anyanyelvén, németül dolgozott. Tartok tőle, hogy Párizs ellenük használta fel francia íróságomat. Velem bizonyították, hogy a nyelvváltás nem lehetetlen. És hogy érdemes is: Párizsban sikeres pálya vár arra, aki odaát, Germániában legfeljebb szegény rokon.

Akkor már tagja voltam a francia írók szakszervezetének, és a Société des Gens de Lettres-be is beajánlott Simone-Marie d’Erceville és Jean Rousselot. Elbizonytalanodtam így is. Látnom kellett, hogy a nyelvváltók munkássága többnyire a lektúr színvonalán marad. Ahhoz, hogy mélyebbre ássak, meg kellett volna tagadnom – el kellett volna franciásítanom – az egész napkeleti múltamat.

De ki tud-e bújni a bőréből az ember? És végső soron érdemes-e erre az árulásra alapozni egy írói pályát? Értekező prózát szívesen írtam franciául, de csak magyarul tudtam elképzelni a véresen komoly, a kimondhatatlan dolgokat.

A legjárhatóbb útnak az látszott, ha a magyar szövegeimet szótárral a kezemben mondatról mondatra újraírom. Hogy így esetleg elvész az eredeti sava-borsa, az ezekben az időkben eszembe sem jutott. Vesszen el, ha kell! Bíztam benne, hogy franciául is fogok találni helyette másikat.

Korrektoraimmal így is állandó harcban álltam. A franciában mindenre van egy szentesített kifejezés: egy úgynevezett *expression consacrée*. Azt állították, hogy e helyett mást használni nem lehet. Keményen kötötték az ebet a karóhoz. Én pedig úgy tudtam, hogy az írók formálják a nyelvet, és nem a szokásjog vagy az akadémikusok. Időbe telt, mire megszoktam ezeket a szentesített közhelyeket, és beadtam a derekam.

Így tanultam meg, kerülő úton, tisztelni és becsülni az anyanyelvemet.

6

Hát csak így. Megírtam tucatnyi novellát, magyarul az otthoni, franciául az új, idegen anyagot. Mert megpróbálkoztam ezzel is: azon a nyelven skribálni a dolgokat, amelyen megtörténtek velem. A tudathasadásnak számtalan variációja van.

Így született meg *Az év egyetlen napja* (*Le seul jour de l’année*), a második francia kézirat. Tizenkét írás, a magányról és a lázadásról: így határozta meg a tartalmat a fülszöveg. Közöttük *A szakadék* (*La Fossé*), amelyet – most látom – máig sem fordítottam vissza magyarra. És hát csupa olyan elbeszélés, amelyet már közölt az *Új Látóhatár* vagy az *Irodalmi Újság*. Tehát kipróbált, feszes szövegek. Újra megírtam, elfranciásítottam őket, emlékszem, nagy élvezettel végeztem ezt az izgalmas, de végső soron mégiscsak öncsonkító műveletet.

Az eredmény olyan volt, amilyen. Egy fokkal mindenképpen jobb, mint az *Éhínség*-ben közreadott – magyarul közölhetetlen – kísérletek. Annál nagyobbat csalódtam, amikor kiadóm, Denoël, visszautasította ezt az új kötetet. Pártfogóm, Kanters úr elmagyarázta, hogy egy első könyvet mindenki meg tud írni. Az igazi tűzpróba ezután következik. Valami nagy dobást vártak tőlem, ha lehet, egy regényt. Én azonban bíztam magyar szerkesztőim ítéletében, és felmondtam a Denoëllel kötött – hat könyvre

szóló – szerződésemet. „A karrier, amit Önök szánnak nekem – írtam igazgatónak, Philippe Rossignolnak –, nem érdekel. Nem azért jöttem Párizsba, hogy szériában szállítsam a franciáknak a bestsellereket.”

Szerencsémre Denoël okosabb volt, mint én. Kanters úrék nem bontották fel a szerződésemet.

Az év egyetlen napját elküldtem más kiadóknak is, de mintha összebeszéltek volna, a franciák mindenütt visszadobták. 1956 emléke már elhomályosult, nem érdekelték őket az útpadkára szorult, menekülő életek.

Én pedig komolyan vettem a lázadásomat. Torkig voltam a párizsi polgárokkal, akik – mint mondtam – szemérmetlenül kihasználták, hogy egy hozzám hasonló gyanútlan diák vallomása az ő malmukra hajtja a vizet.

Mindez a gyarmati háborúk idejére esett, és arról, hogy egy budapesti forradalmár nyilvánosan az eltiport népek oldalára álljon, természetesen szó sem lehetett. Én pedig kőműves és gyári munkás voltam azokban az időkben, arabokkal dolgoztam és feketékkel, a franciák – hogy finoman fejezzem ki magam – nem élvezték osztatlan rokonszenveimet.

Így történt, hogy leköszöntem. Elfogadtam egy tanári állást a trópuson. Feleségem mellém állt, felszámoltuk a strasbourggi panellakást, eladtam a holmimat. Nem végeztem fél munkát: menet közben harsányan kinevettem tragikomikus francia írósgómat.

A szerződést januárban írtam alá, és július elsején kezdődött a munkaviszonyom. Úgy határoztunk, hogy a bútorok árából valahol Spanyolországban töltsük el ezt a hat hónapot.

Anyósom a lyoni Lycée Lumière-t vezette, nála szálltunk meg első este, útban Barcelona felé. Ott, a leánygimnáziumban ért a hír, hogy *Az év egyetlen napja* elnyerte az Antoine de Saint-Exupéry-díjat.

A *Kis herceg* írója pontosan húsz éve zuhant le, a második világháború utolsó hónapjaiban, és ezt a szomorú évfordulót Lyon melletti birtokán ünnepelte a népes Saint-Exupéry család. Mindez a róla elnevezett díjnak, ha lehet, még nagyobb nyomatékot adott.

Nem lett volna nehéz megszakítanom a spanyolországi utat. Én azonban leszámoltam a franciákkal: még az újságokat se vettem meg, ahol, gondolom, ünnepeltek. Másnap reggel folytattuk az utat a dugig telepakolt Citroën népkocsiban.

Megtanultunk spanyolul, júniusban pedig hajóra szálltunk. A Flandres fedélzetén, Southampton és Vigo között hallgattam meg a kapitány rádióján a beszélgetést, amelyet még Strasbourgban csináltak velem a derék elzásziak.

Az, hogy ezentúl spanyol nyelven írjak, ott, a trópusi egyetemen eszembe sem jutott. Pedig Cervantes nyelvét hamar megszerettem, és spanyolul tartottam az előadásaimat. A franciát sem erőltethettem, otthon hiába beszélünk franciául, a spanyol környezetben választott, második nyelvem is hamar megkopott.

A magyar viszont, az anyanyelv, az elárult, az édes – álmélkodva vettem tudomásul – épen, érintetlenül megmaradt. Még megírtam a *Belle époque*-ot (a *Régi, szép időket*) – a kilencnapos hajóutat, de ez volt az utolsó francia szövegem. Ettől fogva végérvényesen magyarul írtam szépirodalmi próbálkozásaimat.

Két évig tanítottam a trópuson. Közben, erre volt jó ez az évad, rendet csináltam a fejemben. Újraolvastam a magyar klasszikusokat, rendszeressé tettem az *Irodalmi Újsághoz* és az *Új Látóhatárhoz* fűződő alkalmi kapcsolatomat. Feleségem révén persze

egy kicsit mindig francia maradtam, az Alliance Française-ben Magyarországról, az egyetemen Párizsról tartottam előadásokat. A latin-amerikai irodalomba éppen csak beleszagoltam, a találkozás García Márquezékkal későbbre maradt.

Két év után visszahajóztunk az óvilágba, Strasbourgban, majd Malagában írtam Remenyik Zsigmond latin-amerikai éveiről szóló doktorimat. (*Loeuvre hispanoaméricaine de Zsigmond Remenyik*. Mouton, The Hague–Paris, 1975.) Három év ment rá erre a munkára, amit a hollandiai Mouton adott ki. Egy magyar író téblábolása az indiánok között, spanyol nyelvterületen, mindez ékes francia nyelven. Ez a többszörös nyelvváltás akkor még festői újdonságnak számított. Nem véletlen, hogy a kétnyelvű strasbourgi egyetem fogadta el a dolgozatomat.

Remenyik néhány indián tárgyú írását lefordítottam franciára is, de a párizsi kiadóknál sorstársamnak sem volt nálam nagyobb sikere.

Közben, mintegy mellékesen, *Az év egyetlen napját* is kiadtam. Egy párizsi zugkiadónál, akinek imponált, hogy – anno – Saint-Exupéry-díjat nyert ez a furcsa szöveg. (*Le Seul jour de l'année*, Promotion et Edition, Paris, 1967.)

A francia kéziratba beleépítettem első trópusi jegyzeteimet. Az Északra települő Puerto Ricó-iak tragédiáját, az utolsó nemzeti hős, don Pedro temetését, a tanácstalan, magukra hagyott bennszülötteket.

Tulajdonképpen csak most és nem Párizsban nyílt ki előttem „a világ, a nagyvilág”, és én most ezzel a periferikus kiadással akartam „felemelni a kalapácsomat”.

Sikertelenül, természetesen. A lapok a kiadó összefoglalását közölték, érdemben senki sem foglalkozott a novelláimmal. Pedig don Pedro temetése még ma is könnyeket csal a szemembe, és a Szigeten felnőtt új nemzedéknek sem ártana megismerni ezeket a régi dolgokat.

Megőriztem a *Dordogne Libre*, a *République du Centre*, a *Dernières Nouvelles périgueux-i*, orléans-i, elzászi ismertetéseit. *Az év egyetlen napja* francia változatából ennyi maradt.

Időközben, öt évvel a *Sziget a víz alatt* után, megjelent a *Futószalagon* is, első magyar nyelvű novelláskötetem. Ez már komolyabb fegyvertény volt. A müncheni kiadványnak volt némi visszhangja is: írtak róla a bécsi *Magyar Híradóban*, Münchenben, Párizsban, Lausanne-ban, de még Kanadában és Sao Paolóban is.

Ledoktoráltam tehát. Állást, egyetemi állást azonban – most sem találtam. Nem kapkodtak utánam a francia egyetemek. Három év után, 1969 nyarán, ismét hajóra szálltunk, és én újra elfoglaltam a katedrát Puerto Ricóban, ezen a végső soron mégis csak barátságos karibi szigeten.

7

Az amerikai egyetemeken van egy úgynevezett szombat-év. A tanár minden hetedik évben mentesül a pedagógusi teendőik alól. Tanul, kutatással foglalkozik, vagy egészen egyszerűen pihen. Én – visszajártam az óvilágba. A családom már odaát élt, én pedig megpróbáltam követni őket.

Ebben az igyekezetemben lehetőségeihez mérten Denoël is segített. Colette Audry, a „Collection Femme” vezetője úgy próbált visszacsalogatni a szépirodalomhoz, hogy – ismerve irántuk való hajlandóságomat – fiatal lányok történetét íratta meg velem. Chica, Claudine és Cali – egy Puerto Ricó-i, egy francia és egy magyar cigánylány, az

irodalmi szociográfia hagyományait követve, első személyben mondták szalagra az életüket.

A könyvnek váratlan sikere lett. Még a *Le Monde* is írt róla, ami nem kis dolog. Tíz-ezer példányával ez lett a leggyorsabban elkelt kötetem. Ebben persze az is közrejátszott, hogy 1973-at Galliában töltöttem, és jobb híján a terjesztésre fordítottam a szabad évetem.

Kilencven könyvbemutatót tartottam, közel háromezer példányt dedikáltam, mert a *Három lány* (*Trois Filles dans le monde*, 1973) mellé egy novelláskötetemet is kiadták a párizsi műhelyesek. Egyetlen csóró könyvvel nem lett volna kifizetődő beutazni a burgundi tanyát körülvevő magyarországnyi területet.

A *Három lány* szép, ízléses kötet volt. Colette Audry előszót írt hozzá, a sikerben az ismert író neve is közrejátszott, legalábbis most, utólag, így képezem.

Sok mindenbe belevágtam. Recenziókat írtam a Szabad Európa Rádiónak, az *Ötágú Síp* műsorában ismertettem több száz kötetet. Diákcsoportokat kísértem az óvilágba, buszsofőr voltam és idegenvezető. Amikor láttam, hogy minden hiába, nincs hely számomra Galliában, Puerto Ricóban írtam tovább Denoëlnek a könyveket.

Ezek voltak francia íráságom legtermékenyebb évei. 1979 és 1992 között négy elbeszéléskötetemet adták ki a párizsiak. A *Mágneses erővonalakat*, a *Yourit*, az *Hors Jeu*-t, amely ebben a kontextusban körülbelül kipateroltat jelent, és az *Egy befejezett száműzetés emlékeit*. Akkor már Georges Piroué volt az igazgatóm, ő ügyelt rájuk – mint mondtuk: ő gondozta a könyveimet. Sok olvasóm nem volt, Denoël háromezer példányban adott ki. De a kritikai fogadtatásra nem panaszkodhatom. Ezek voltak Milan Kundera és a román Paul Goma évei, a sajtó hármunkból próbált amolyan kelet-európai triót kialakítani.

A nyolcvanas évek elejére a *Le Monde* vasárnapi novellistája lettem, antológiák és folyóiratok közölték írásaimat, a *Nouvelle Revue Française* (az *NRF*), az *Europe*, a *Nouvelles Nouvelles* és a *Brèves*, hogy csak a legismertebbeket említsem. René Godenne már a francia novellairodalom szerves részeként elemezte francia köteteimet.

Úgy nézett ki, hogy rendeződik az életem, ideje volt elpuskáznom az esélyeimet. Már-már ismert voltam és elismert, amikor lépést váltottam, ki tudja, hányadszor életemben. Igaz, hogy a *Három lány* óta ismét magyarul írtam minden dolgozatomat, de senki sem vonta kétségbe, hogy ezek a szövegek végső soron mégiscsak a magyarból lett francia irodalom darabjai. Tény és való azonban, hogy ezek az írások, pontosabban francia verzióik, egyre kevésbé voltak már az én számomra fontosak. Magyar író lett belőlem, lassan, de biztosan. Jellemző, hogy ezekben az időkben már az *Argus de la Presse*-re, a sajtófigyelőre sem fizettem elő. Csak véletlenül tudtam meg, hogy a könyveimnek milyen sajtója van.

Visszhangtalan és magányos, természetesen. Egy olyan magyar író, akinek csak kontroll volt, utolsó simítás, hogy franciául is újraír minden szöveget.

Amikor pedig 1988. február 18-án a Magvető kihozta első magyarországi könyvemet, végképp elvesztette jelentőségét ez az irodalmi kétlakiság. Nem volt értelme tovább erőltetnem francia íráságomat.

Harminc év beidegződéseit persze nem vetkőzi le egyik napról a másikra az ember. Már Magyarországon éltem, de időről időre továbbra is kiadtam egy-egy elfranciásított írásomat. A budapesti Orpheusz Kiadó novelláskötetét (*Entre chien et loup*, 1996) a párizsi In Fine terjesztette francia nyelvterületen, Brüsszelben jelent meg hazatérésem krónikája (*Chronique d'un retour*, Bernard Gilson, 1999), Párizsban, a Castor Ast-

ralnál a *Francia vőlegény* (*La Fiancée de l'Est*, 1998) a *Napkeleti menyasszony* megtévesztő címe alatt.

Ezt a novellafüzért Alexis Nolent rendezte sajtó alá. A tehetséges és érzékeny író ráértett a magyar eredeti hangulatára, és végső soron mégiscsak magyaros írásaimból igazi francia szövegeket készített. Csak most fogtam gyanút, negyven év után: lehetséges, hogy a francia olvasó számára mindvégig szokatlan és furcsa maradt magyarból átirrt sokkötetnyi szövegem?

Lefordítottam még a feleségem történetét összefoglaló három hosszú elbeszélésemet. Ez a kisregény megérdemelte volna a franciák figyelmét, de a Szajna partján 2001-ben már nem terjesztette a könyveimet senki. Utolsó próbálkozásom, a félszáz novellát tartalmazó *Hajótörések* (*Naufrages*, 2003) is a budapesti Orpheusznál jelent meg: három és fél száz oldalon.

1956 ötvenedik évfordulójára még megírtam a strasbourgi menekülttábor, a Pourtalès-kastély történetét. A regény magyar kiadása el is kelt, de a párizsiakat nem érdekelték az ilyen ősrégi történetek. (*A Pourtalès-kastély lakói*, Noran, Budapest, 2005.)

Végül, 2008 tavaszán a párizsi Könyvszalonna megjelent *A bolondok királya* (*Le roi des fous*), apám története. Ezen a kötetben azonban már André Víg, a fordító neve áll a nevem alatt. Nem az én munkám, szégyenkezve nézem. Ezúttal végérvényesen befejeztem francia írószámomat. Úgy jártam-keltem, úgy dedikáltam a Porte de Versailles sátraiban, mint egy előkelő idegen. Néha kicsordultak a könnyeim, de mindent összevetve félelmetesen jól éreztem magam.

Most, amint így összeszedem az emlékeimet, elbizonytalanodom. Valóban francia író szerettem volna lenni, vagy ez az agyszülemény nem kísértett meg csak a kamaszkor eszeveszett álmaiban? Nemcsak arról szólna ez az én történetem, hogy hogyan tanultam meg a túlélést idegen nyelvi közegben, szeretetlenül és magányosan? Más szóval, gyanítom, hogy csak kényszerpálya volt ez az én fene nagy franciaságom. Egy szerep, amit kitaláltam és végigjátszottam húszévesen.

Tény, hogy amint megnyíltak a napkeleti határok, és hazatérhettem, a világ legtermészetesebb módján megtaláltam a magyar irodalomban a helyemet.

„Ton exil est terminé” – véget ért hát száműzetésed! –, írtuk egy strasbourgi diák-társunk, Lajos József fejfájára. Ez a kis mondat jár az eszemben – Albrecht Dezső bácsi, a Duckó mondta ki –, amikor most, fél évszázad után, véget ér az én száműzetésem is.

A régi budai házban élek ismét, ma már csak hajnalban keresnek fel a Szajna-parti társak. Pascal Commère és Georges Londeix, a két íróbarát, aki még Budapesten is meglátogatott. Jorge Edwards, a chilei és Vargas Llosa, akivel Cayeyben, a trópuson és a budapesti könyvfesztiválon is csak kerülgettük egymást, gyanakvó amerikaiak. Jesús Tomé, a kasztíliai költő, mindnyájunk között a legismeretlenebb – és a legnagyobb.

Céline áll a külvárosi pavilon kapujában, Jean-Paul Clébert, Popol lépeget a Lubéron fehér hókoronája alatt. Fejtő Feri most ment el, 98 évesen.

Felkelek, elhessegetem az árnyaimat. Van bőven tennivalóm. Még mindig nem fordítottam le magyarra a *L'île sous l'eau*-t, első francia írásomat.

Hogy élt egyszer egy kis elzászi diáklány? Állt egy burgundi tanya, ahol elültettem a gyümölcsfáimat, és született három gyerekem? Bujkál bennem valami kis szomorúság, de ez az árny, Elzász és Burgundia határán, már nem én vagyok.

Ezzel a rövid összefoglalóval pedig, azt hiszem, végérvényesen eltemettem francia írószámomat.